लंघायास्तु सुतो घोषो नागवीथी तु जामिजा ॥ १०७ ॥
पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यामजायत । संकल्पायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि ॥ १०८ ॥
ये त्वनेकवसुप्राणा देवा ज्योतिःपुरोगमाः । वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १०९ ॥
आपो ध्रुवश्च सोमश्च धर्मश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ ११० ॥
आपस्य पुत्रो वै स्तब्धः श्रमः शान्तो धुनिस्तथा । ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ १११ ॥
सोमस्य भगवान्वर्चो वर्चस्वी येन जायते ॥ ११२ ॥
धर्मस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा । मनोहरायां शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ ११३ ॥
अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो पुरोजवः । अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ११४ ॥
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥ ११५ ॥
अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ ११६ ॥
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्नाऽथ देवलम् । द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ ११७ ॥
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत ।
प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य ह ॥ ११८ ॥
विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः । कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्धकिः ॥ ११९ ॥
भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः । यस्सर्वेषां विमानानि देवादीनां चकार ह ।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ १२० ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्यवान् । त्वष्टुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥ १२१ ॥

लंघाया इति ॥ नागवीथिः—देवयानोत्तरवीथिः ॥ १०७, १०८ ॥

एतेषां धर्मपुत्राणां मध्ये वसुपुत्राः आपादयोऽष्टौ त्रयस्त्रिंशद्देवान्तःपातित्वेन प्रसिद्धा इत्याह—ये त्विति । अनेकवसुप्राणाः—अनेकं वसु धनं रश्मिर्वा प्राणो बलं येषां ते । ज्योतिःपुरोगमाः—अग्निमुख्याः * वसूनामस्मि पावकः, * इति स्मृतेः ॥ १०९—१११ ॥

सोमस्येति ॥ येन वर्चसा जनो वर्चस्वी जायते स वर्चोविद्दैवतम् ॥ ११२ ॥

धर्मस्येति ॥ मनोहरायां, धर्मादिति शेषः ॥ ११३, ११४ ॥

अग्निपुत्र इति ॥ अग्निपुत्रः—पूर्वमग्नेः पुत्रः । यद्वा अग्निपुत्रः कुमारः, तस्य कुमारस्येन्द्राहतपृष्ठदेशाज्जातो नैगमेयः; शाखविशाखौ स्कन्दसृष्टौ ॥ ११५—११७ ॥

बृहस्पतेरिति ॥ असक्ता-विरक्ता ॥ ११८ ॥ विश्वकर्मेति ॥ तस्यां विश्वकर्मा ॥ ११९, १२० ॥

अजैकपादिति ॥ अजैकपादादिरुद्रचतुष्कं च तस्यां प्रभासभार्यायामेव जज्ञे । विश्वरूपान्तोऽत्र वसुसन्तानः ॥ १२१ ॥

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः। वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ १२२ ॥

मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च महामुने। एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १२३ ॥

शतं त्वेकं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम्। काश्यपस्य तु भार्या यास्तासां नामानि मे शृणु।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैवारिष्टा च सुरसा कशा ॥ १२४ ॥

सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इला। कद्रूर्मुनिश्च धर्मज्ञ तदपत्यानि मे शृणु ॥ १२५ ॥

पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः। तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२६ ॥

उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः। समवायीकृताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥ १२७ ॥

आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै। मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भवेदिति ॥ १२८ ॥

एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः। मारीचात्काश्यपाज्जाता अदित्या दक्षकन्यया ॥ १२९ ॥

तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि। अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ १३० ॥

विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च। अंशुर्भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ १३१ ॥

चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्ये तुषितास्सुराः। वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ १३२ ॥

यास्सप्तविंशति प्रोक्ताः सोमपत्न्योऽथ सुव्रताः। [सर्वा नक्षत्रयोगिन्य स्तन्नाम्नश्चैव ताः स्मृताः।]
तासामपत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसाम् ॥ १३३ ॥

अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ॥ १३४ ॥

एवं रुद्रप्रसंगात्प्रागुक्तान् ब्रह्मपुत्रान्नीललोहितांशान् रुद्रान् हरादिनामभिर्निर्दिशति-हरश्चेति ॥ अथवा प्रभासभार्यासूनवस्त्रयो रुद्राः, त्वष्टसूनवोऽष्टौ तदन्वये परिशिष्टा रुद्रा इति ॥ १२२, १२३ ॥

शतं त्वेकमिति ॥ शतं त्वेवमिति च पाठः। एवं रुद्राणां शतकं समाख्यातम्। इदं शतकमीश्वर-सृष्टमिति केचित्। अत्र शतशब्दोऽनन्तवचनः ॥ १२४ ॥

अदितिरिति ॥ अदित्यादयः काश्यपस्त्रियः। सुरसा खषेति च पाठः ॥ १२५ ॥

पूर्वेति। पूर्वमन्वन्तरे—द्वितीये स्वारोचिषमन्वन्तरे ये तुषितानाम देवा आसन्, ते वैवस्वते सप्तमे मन्वन्तरे ॥ १२६ ॥

उपस्थित इति ॥ उपस्थिते-आसन्ने चाक्षुषस्य षष्ठस्य मन्वन्तरे, परस्परं समागम्य-समवायीकृता अन्योन्यमूचुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ १२७ ॥

कथमूचुरित्यत्राह आगच्छतेति। मन्वन्तरे सप्तमेऽदितिं संप्रविश्य प्रसूयामः, तन्नः श्रेय इति ॥ १२८ ॥

एतन्निगमयति एवमुक्त्वेति ॥ १२९—१३२ ॥

भगवतः प्रतिमन्वन्तरं प्रतियुगं चावतारं तृतीयेंऽशे वक्ष्यति। अदितिवंशादनन्तरप्राप्तमपि दित्यादिवंशं प्रह्लादचरितादिविस्तरविवक्षयाऽन्ते वक्ष्यन् मध्ये स्वल्पत्वाच्छिष्टदक्षकन्यावंशमाह-यास्सप्तविंशतिरिति ॥ १३३, १३४ ॥

बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ॥ १३५ ॥
प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥ १३६ ॥
(भृ) कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः स्मृताः ॥ १३७ ॥
एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि । सर्वे देवगणास्तत्र त्रयस्त्रिंशत्तु छन्दजाः ।
तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ १३८ ॥
यथा सूर्यस्य मैत्रेय उदयास्तमयाविह । एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगेयुगे ॥ १३९ ॥
दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे काश्यपादिति नः श्रुतम् । हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च दुर्जयः ॥ १४० ॥
सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ १४१ ॥
हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः । अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव धर्मवान् ।
संह्लादश्च महावीर्या दैत्यवंशविवर्द्धनाः ॥ १४२ ॥
तेषां मध्ये महाभागस्सर्वत्र समदृग्वशी । प्रह्लादः परमां भक्तिं य उवाह जनार्दने ॥ १४३ ॥
दैत्येन्द्रदीपितो वह्निः सर्वाङ्गोपचितो द्विज । न ददाह च यं पूर्वं वासुदेवे हृदि स्थिते ॥ १४४ ॥
महार्णवान्तस्सलिले स्थितस्य चलतो मही । चचाल सकला यस्य पाशबद्धस्य धीमतः ॥ १४५ ॥
न भिन्नं विविधैः शस्त्रैर्यस्य दैत्येन्द्रपातितैः । शरीरमद्रिकठिनं सर्वत्राच्युतचेतसः ॥ १४६ ॥
विषानलोज्ज्वलमुखा यस्य दैत्यप्रचोदिताः । नान्ताय सर्पपतयो बभूवुरुरुतेजसः ॥ १४७ ॥
शैलैराक्रान्तदेहोऽपि य स्स्मरन्पुरुषोत्तमम् । तत्याज नात्मनः प्राणान् विष्णुस्मरणदंशितः ॥ १४८ ॥
पतन्तमुच्चादवनिर्यमुपेत्य महामतिम् । दधार दैत्यपतिना क्षिप्तं स्वर्गनिवासिना ॥ १४९ ॥
यस्य संशोषको वायुर्देहे दैत्येन्द्रयोजितः । अवाप संक्षयं सद्यश्चित्तस्थे मधुसूदने ॥ १५० ॥
विषाणभङ्गमुन्मत्ता मदहानिं च दिग्गजाः । यस्य वक्षःस्थले प्राप्ता दैत्येन्द्रपरिणामिताः ॥ १५१ ॥
यस्य चोत्पादिता कृत्या दैत्यराजपुरोहितैः । बभूव नान्ताय पुरा गोविन्दासक्तचेतसः ॥ १५२ ॥
शम्बरस्य च मायानां सहस्रमतिमायिनः । यस्मिन्प्रयुक्तं चक्रेण कृष्णस्य वितथीकृतम् ॥ १५३ ॥

बहुपुत्रस्येति ॥ चतस्रो विद्युतः—कपिलातिरक्तपीतसितवर्णाः ॥ १३५ ॥
प्रत्यंगिरसजा इति ॥ प्रत्यंगिरसः—प्रत्यंगिराख्याः ऋचः * यां कल्पयन्तीत्याद्यास्त्रिंशन्मंत्राः ॥ १३६ ॥
(भृ) कृशाश्वस्येति ॥ प्रहरणाः—शस्त्रदेवताः ॥ १३७ ॥
एत इति ॥ स्वच्छन्दजाः—स्वेच्छया जाताः । निरोधश्चोत्पत्तिश्च निरोधोत्पत्तिः ॥ १३८ ॥
यथेति ॥ युगेयुगे-प्रतियुगं कल्पमन्वन्तरादि ॥ १३९—१५० ॥
विषाणेति ॥ परिणामिताः-दन्तैर्हन्तुं प्रेरिताः ॥ १५१—१५३ ॥

दैत्येन्द्रसूदोपहृतं यस्य हालाहलं विषम् । जरयामास मतिमानविकारममत्सरी ॥ १५४ ॥
समचेता जगत्यस्मिन्यः सर्वेष्वेव जन्तुषु । यथाऽऽत्मनि तथाऽन्येषां परं मैत्रगुणान्वितः ॥ १५५ ॥
धर्मात्मा सत्यशौचादिगुणानामाकरः परः । उपमानमशेषाणां साधूनां यस्सदाऽभवत् ॥ १५६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

मैत्रेय:—

कथितो भवता वंशो मानवानां महात्मनाम् । कारणं चास्य जगतो विष्णुरेव सनातनः ॥ १ ॥
यत्त्वेतद्भगवानाह प्रह्लादं दैत्यसत्तमम् । ददाह नाग्निर्नास्त्रैश्च क्षुण्णस्तत्याज जीवितम् ॥ २ ॥
जगाम वसुधा क्षोभं यत्राब्धिसलिले स्थिते । पाशैर्बद्धे विचलति विक्षिप्ताङ्गैः समाहता ॥ ३ ॥
शैलैराक्रान्तदेहोऽपि न ममार च यः पुरा । त्वया चातीव माहात्म्यं कथितं यस्य धीमतः ॥ ४ ॥
तस्य प्रभावमतुलं विष्णोर्भक्तिमतो मुने । श्रोतुमिच्छामि यस्यैतच्चरितं दीप्ततेजसः ॥ ५ ॥
किंनिमित्तमसौ शस्त्रैर्विक्षिप्तो दितिजैर्मुने । किमर्थं चाब्धिसलिले विक्षिप्तो धर्मतत्परः ॥ ६ ॥
आक्रान्तः पर्वतैः कस्माद्दष्टश्चैव महोरगैः । क्षिप्तः किमद्रिशिखरात्किं वा पावकसञ्चये ॥ ७ ॥
दिग्दन्तिनां दन्तभागैः स च कस्मान्निपीडितः । संशोषकोऽनिलश्चास्य प्रयुक्तः किं महासुरैः ॥ ८ ॥
कृत्यां च दैत्यगुरवो युयुजुस्तत्र किं मुने । शम्बरश्चापि मायानां सहस्रं किं प्रयुक्तवान् ॥ ९ ॥
हालाहलं विषं घोरं दैत्यसूदैर्महात्मनः । कस्माद्दत्तं विनाशाय यज्जीर्णं तेन धीमता ॥ १० ॥
एतत्सर्वं महाभाग प्रह्लादस्य महात्मनः । चरितं श्रोतुमिच्छामि महामाहात्म्यसूचकम् ॥ ११ ॥

दैत्येन्द्रेति ॥ हालाहलं—विषम् । * नदी हलहला नाम तज्जं हालाहलं विषम् * इत्यायुर्वेदे ॥ ॥ १५४—१५६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

कथित इति ॥ मानवानाम्—स्वायंभुवमनुवंश्यानाम् उत्तानपादादीनाम् । कारणमिति शास्त्रतात्पर्यार्थ-प्रश्नोत्तरस्मारणम् ॥ १ ॥

तादृशः साधुः स्वबन्धुभिः किंनिमित्तं जिघांसित इति कौतुकच्छलेन विष्णुभक्तचरितशुश्रूषया पृच्छति यत्त्वेतदिति ॥ २—११ ॥

न हि कौतूहलं तत्र यद्दैत्यैर्न हतो हि सः। अनन्यमनसो विष्णौ कस्समर्थो निपातने ॥ १२ ॥
तस्मिन्धर्मपरे नित्यं केशवाराधनोद्यते। स्ववंशप्रभवैर्दैत्यैः कृतो द्वेषोऽतिदुष्करः ॥ १३ ॥
धर्मात्मनि महाभागे विष्णुभक्ते विमत्सरे। दैतेयैः प्रहृतं कस्मात्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥
प्रहरन्ति महात्मानो विपक्षे चापि नेदृशे। गुणैस्समन्विते साधौ किं पुनर्यः स्वपक्षजः ॥ १५ ॥
तदेतत्कथ्यतां सर्वं विस्तरान्मुनिपुङ्गव। दैत्येश्वरस्य चरितं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ १६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतां सम्यक् चरितं तस्य धीमतः। प्रह्लादस्य सदोदारचरितस्य महात्मनः ॥ १ ॥
दितेः पुत्रो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा। त्रैलोक्यं वशमानिन्ये ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ २ ॥
इन्द्रत्वमकरोद्दैत्यः स चासीत्सविता स्वयम्। वायुरग्निरपां नाथः सोमश्चाभून्महासुरः ॥ ३ ॥
धनानामधिपस्सोऽभूत्स एवासीत्स्वयं यमः। यज्ञभागानशेषांस्तु स स्वयं बुभुजेऽसुरः ॥ ४ ॥
देवास्स्वर्गं परित्यज्य तत्त्रासान्मुनिसत्तम। विचेरुरवनौ सर्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम् ॥ ५ ॥
जित्वा त्रिभुवनं सर्वं त्रैलोक्यैश्वर्यदर्पितः। उद्गीयमानो गन्धर्वैर्बुभुजे विषयान्प्रियान् ॥ ६ ॥
पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा। उपासांचक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥ ७ ॥
अवादयन् जगुश्चान्ये जयशब्दं तथाऽपरे। दैत्यराजस्य पुरतश्चक्रुः सिद्धा मुदाऽन्विताः ॥ ८ ॥
तत्र प्रनृत्ताप्सरसि स्फाटिकाभ्रमयेऽसुरः। पपौ पानं मुदा युक्तः प्रासादे सुमनोहरे ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रो महाभागः प्रह्लादो नाम नामतः। पपाठ बालपाठ्यानि गुरुगेहगतोऽर्भकः ॥ १० ॥
एकदा तु स धर्मात्मा जगाम गुरुणा सह। पानासक्तस्य पुरतः पितुर्दैत्यपतेस्तदा ॥ ११ ॥
पादप्रणामावनतं तमुत्थाप्य पिता सुतम्। हिरण्यकशिपुः प्राह प्रह्लादममितौजसम् ॥ १२ ॥

न हि कौतूहलमिति। आश्चर्यश्रवणे हि कौतूहलम्। इदं तु विष्णुभक्तस्य परैर्वध्यत्वं नाश्चर्यम्। महानुभावस्य बन्धुभिः पीडने निमित्तशुश्रूषा विद्यते ॥ १२—१४ ॥

प्रहरन्तीति ॥ यः स्वपक्षजस्तस्मिन्निति शेषः ॥ १५ ॥ तदिति ॥ चरितं—वृत्तम् ॥ १६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशाध्यायः

अवादयन्निति ॥ अवादयन् वाद्यानि ॥ १—८ ॥

पठ्यतां भवता वत्स सारभूतं सुभाषितम् । कालेनैतावता यत्ते सदोद्युक्तेन शिक्षितम् ॥ १३ ॥

प्रह्लादः—

श्रूयतां तात वक्ष्यामि सारभूतं तवाज्ञया । समाहितमना भूत्वा यन्मे चेतस्यवस्थितम् ॥ १४ ॥

अनादिमध्यान्तमजमवृद्धिक्षयमच्युतम् । प्रणतोऽस्म्यन्तसन्तानं सर्वकारणकारणम् ॥ १५ ॥

श्रीपराशरः—

एतन्निशम्य दैत्येन्द्रः सकोपो रक्तलोचनः । विलोक्य तद्गुरुं प्राह स्फुरिताधरपल्लवः ॥ १६ ॥

हिरण्यकशिपुः—

ब्रह्मबन्धो किमेतत्ते विपक्षस्तुतिसंहितम् । असारं ग्राहितो बालो मामवज्ञाय दुर्मते ॥ १७ ॥

गुरुः—दैत्येश्वर न कोपस्य वशमागन्तुमर्हसि । ममोपदेशजनितं नायं वदति ते सुतः ॥ १८ ॥

हिरण्यकशिपुः—

अनुशिष्टोऽसि केनेदृग्वत्स प्रह्लाद कथ्यताम् । मयोपदिष्टं नेत्येष प्रब्रवीति गुरुस्तव ॥ १९ ॥

प्रह्लादः—

शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थितः । तमृते परमात्मानं तात कः केन शास्यते ॥ २० ॥

हिरण्यकशिपुः—

कोऽयं विष्णुस्सुदुर्बुद्धे यं ब्रवीषि पुनः पुनः । जगतामीश्वरस्येह पुरतः प्रसभं मम ॥ २१ ॥

प्रह्लादः—

न शब्दगोचरं यस्य योगिध्येयं परं पदम् । यतो विश्वं स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः ॥ २२ ॥

हिरण्यकशिपुः—

परमेश्वरसंज्ञोऽज्ञ किमन्यो मय्यवस्थिते । तथाद्य मर्तुकामस्त्वं प्रब्रवीषि पुनःपुनः ॥ २३ ॥

प्रह्लादः—न केवलं तात मम प्रजानां स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।
धाता विधाता परमेश्वरश्च प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम् ॥ २४ ॥

तत्रेति ॥ अभ्रम्-अभ्रकाख्यः शिलाविशेषः । यद्वा, आकाशगत्वादभ्रमयत्वम् । स्फटिकाश्ममय इति वा पाठः ॥ ९—१४ ॥

अनादीति ॥ अनादीत्यादिविशेषणैरन्तवतो व्यावृत्तिः; अजमिति कर्माधीनजन्मनः पुरुषात् । अन्तं संहारं सन्तनोतीत्यन्तसन्तानः ॥ १५—१९ ॥

शास्तेति ॥ शास्ता-शासिता । शास्यते-शिक्ष्यते ॥ २०, २१ ॥

नेति ॥ पदं—स्वरूपं न शब्दगोचरं, जात्याद्यभावात् * यतो वाचो निवर्तन्ते * इति श्रुतेः । वक्तुमशक्यमिति वा ॥ २२, २३ ॥

हिरण्यकशिपुः—

प्रविष्टः कोऽस्य हृदये दुर्बुद्धेरतिपापकृत्। येनेदृशान्यसाधूनि वदत्याविष्टमानसः ॥ २५ ॥

प्रह्लादः—न केवलं मद्धृदयं स विष्णुराक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः।
स मां त्वदादींश्च पितस्समस्तान्समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्व(तः)गः ॥ २६ ॥

हिरण्यकशिपुः—

निष्क्राम्यतामयं पापः शास्यतां च गुरोर्गृहे। योजितो दुर्मतिः केन विपक्षविषयस्तुतौ ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तोऽसौ तदा दैत्यैर्नीतो गुरुगृहं पुनः। जग्राह विद्यामनिशं गुरुशुश्रूषणोद्यतः ॥ २८ ॥

कालेऽतीतेऽतिमहति प्रह्लादमसुरेश्वरः। समाहूयाब्रवीद्गाथा काचित्पुत्रक गीयताम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादः—यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम्। कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥३०॥

हिरण्यकशिपुः—

दुरात्मा वध्यतामेष नानेनार्थोऽस्ति जीवता। स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलाङ्गारतां गतः ॥ ३१ ॥

श्रीपराशरः—

इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन प्रगृहीतमहायुधाः। उद्यतास्तस्य नाशाय दैत्याश्शतसहस्रशः ॥ ३२ ॥

प्रह्लादः—

विष्णुः शस्त्रेषु युष्मासु मयि चासौ यथास्थितः। दैतेयास्तेन सत्येन माक्रमन्त्वायुधानि वः ॥ ३३ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्तैश्शतशो दैत्यैः शस्त्रौघैराहतोऽपि सन्। नावाप वेदनामल्पामभूच्चैव पुनर्नवः ॥ ३४ ॥

हिरण्यकशिपुः—

दुर्बुद्धे विनिवर्तस्व वैरिपक्षस्तवादतः। अभयं ते प्रयच्छामि मातिमूढमतिर्भव ॥ ३५ ॥

प्रह्लादः—भयं भयानामपहारिणि स्थिते मनस्यनन्ते मम कुत्र तिष्ठति।
यस्मिन्स्मृते जन्मजरान्तकादिभयानि सर्वाण्यपयान्ति तात ॥ ३६ ॥

हिरण्यकशिपुः—

भोभोः सर्पाः दुराचारमेनमत्यन्तदुर्मतिम्। विषज्वालाकुलैर्वक्त्रैः सद्यो नयत संक्षयम् ॥ ३७ ॥

नेति ॥ धाता-धारकः। विधाता-निर्माता ॥ २४—२६ ॥

निष्क्राम्यतामिति ॥ विपक्षपतितस्तुताविति च पाठः। विपक्षपतितस्य स्तुतौ केन योजित इति निर्वेदः ॥ २७, २८ ॥ काल इति ॥ गाथा-श्लोकः ॥ २९ ॥

यत इति ॥ चराचरं-कार्यभूतं जगत् ॥ ३०—३२ ॥

विष्णुरिति ॥ माक्रामन्त्वित्यत्र मामित्यध्याहारः ॥ ३३—३७ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तास्ते ततः सर्पाः कुहकास्तक्षकादयः। अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्बणाः ॥ ३८ ॥

स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः। न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः ॥ ३९ ॥

सर्पा ऊचुः—दंष्ट्रा विशीर्णा मणयः स्फुटन्ति फणेषु तापो हृदयेषु कंपः।
नास्य त्वचः स्वल्पमपीह भिन्नं प्रशाधि दैत्येश्वर कार्यमन्यत् ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपुः—हे दिग्गजाः संकटदन्तमिश्रा घ्नतैनमस्मद्रिपुपक्षभिन्नम्।
तज्जा विनाशाय भवन्ति तस्य यथाऽरणेः प्रज्वलितो हुताशः ॥ ४१ ॥

श्रीपराशरः—

ततः स दिग्गजैर्बालो भूभृच्छिखरसन्निभैः। पातितो धरणीपृष्ठे विषाणैरप्यपीड्यत ॥ ४२ ॥

स्मरतस्तस्य गोविन्दमिभदन्ताः सहस्रशः। शीर्णा वक्षःस्थलं प्राप्य स प्राह पितरं ततः ॥ ४३ ॥

दन्ता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुराः शीर्णा यदेतेन बलं ममैतत्।
महाविप (त्पाप) त्पापविनाशनोऽयं जनार्दनानुस्मरणानुभावः ॥ ४४ ॥

हिरण्यकशिपुः—

ज्वाल्यतामसुरा वह्निरपसर्पत दिग्गजाः। वायो समेधयाग्निं त्वं दह्यतामेष पापकृत् ॥ ४५ ॥

श्रीपराशरः—

महाकाष्ठचयच्छन्नमसुरेन्द्रसुतं ततः। प्रज्वाल्य दानवा वह्निं ददहुः स्वामिनोदिताः ॥ ४६ ॥

प्रह्लादः—तातैष वह्निः पवनेरितोऽपि न मां दहत्यत्र समन्ततोऽहम्।
पश्यामि पद्मास्तरणास्तृतानि शीतानि सर्वाणि दिशां मुखानि ॥ ४७ ॥

श्रीपराशरः—

अथ दैत्येश्वरं प्रोचुर्भार्गवस्यात्मजा द्विजाः। पुरोहिता महात्मानः साम्ना संस्तूय वाग्मिनः ॥ ४८ ॥

पुरोहिता ऊचुः—

राजन्नियम्यतां कोपो बालेऽपि तनये निजे। कोपो देवनिकायेषु तेषु ते सफलो यतः ॥ ४९ ॥

तथातथैनं बालं ते शासितारो वयं नृप। यथा विपक्षनाशाय विनीतस्ते भविष्यति ॥ ५० ॥

बालत्वं सर्वदोषाणां दैत्यराजास्पदं यतः। ततोऽत्र कोपमत्यर्थं योक्तुमर्हसि नार्भके ॥ ५१ ॥

इतीति॥ कुहकाः—क्रूराः॥ ३८, ३९॥ दंष्ट्रा इति॥ दंष्ट्रा विशीर्णा इति विषस्य प्रातिलोम्यात्॥ ४०॥

हे दिग्गजा इति ॥ संकटेति। चतुर्दन्ततया परस्परनिबिडदन्तयुक्ताः। रिपुपक्षेण भिन्नम्—असमत्तो भेदिनम्। तस्य-जनकस्य ॥ ४१—४३ ॥ अपृष्टोऽपि भगवन्माहात्म्यज्ञापनायाह—दन्ता इति ॥ ४४—४७ ॥

अथेति ॥ द्विजाः—शण्डामर्कादयः ॥ ४८—५१ ॥

न त्यक्ष्यति हरेः पक्षमस्माकं वचनाद्यदि । ततः कृत्यां वधायास्य करिष्यामोऽनिवर्तिनीम् ॥ ५२ ॥

श्रीपराशरः—

एवमभ्यर्थितस्तैस्तु दैत्यराजः पुरोहितैः । दैत्यैर्निष्कासयामास पुत्रं पावकसंचयात् ॥ ५३ ॥

ततो गुरुगृहे बालः स वसन्बालदानवान् । अध्यापयामास मुहुरुपदेशान्तरे गुरोः ॥ ५४ ॥

प्रह्लादः—

श्रूयतां परमार्थो मे दैतेया दितिजात्मजाः । न चान्यथैतन्मन्तव्यं नात्र लोभादि कारणम् ॥ ५५ ॥

जन्म बाल्यं ततः सर्वो जन्तुः प्राप्नोति यौवनम् । अव्याहतैव भवति ततोऽनुदिवसं जरा ॥ ५६ ॥

ततश्च मृत्युमभ्येति जन्तुर्दैत्येश्वरात्मजाः । प्रत्यक्षं दृश्यते चैतदस्माकं भवतां तथा ॥ ५७ ॥

मृतस्य च पुनर्जन्म भवत्येतच्च नान्यथा । आगमोऽयं तथा तच्च नोपादानं विनोद्भवः ॥ ५८ ॥

गर्भवासादि यावत्तु पुनर्जन्मोपपादनम् । समस्तावस्थकं तावद्दुःखमेवावगम्यताम् ॥ ५९ ॥

क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् । मन्यते बालबुद्धित्वाद्दुःखमेव हि तत्पुनः ॥ ६० ॥

अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां व्यायामेन सुखैषिणाम् ।
भ्रान्तिज्ञानावृताक्षाणां (प्रहारोऽपि) दुःखमेव सुखायते ॥ ६१ ॥

नेति ॥ कृत्या—अभिचारजन्यो भूतविशेषः ॥ ५२, ५३ ॥

तत इति ॥ उपदेशान्तरे-अध्यापनस्य विच्छेदावसरे ॥ ५४ ॥

श्रूयतामिति ॥ परमार्थः—परमपुरुषार्थः । लोभादीत्यादिशब्देनानाप्तत्वहेतुभ्रमविप्रलम्भादिग्रहणम् ॥५५॥

जन्मेति त्रिश्लोक्या देहात्मनोरनित्यत्वनित्यत्वे वदति ॥ ५६ ॥

तत इति ॥ दृश्यते चैतत् जन्मादिपंचकम ॥ ५७ ॥

देहिनो देहादूर्ध्वं च सत्वान्नित्यतेत्याह-मृतस्येति ॥ पुनर्जन्म-भाविदेहग्रहणं स्यादेव । अन्यथा-मृतस्य जन्माभावे, एतच्च-वर्तमानं जन्म च न स्यात् । अत्र प्रमाणम्, अयम्-अध्येतृभिः प्रत्यक्षं पठ्यमानः, * स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते * अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते * मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यन्ते * इत्यादिरागमः । यदागमेनोक्तं तच्च तथैवेत्यनुग्राहकं तर्कं चार्वाकादीन्प्रत्याह—नोपादानमिति । प्रतिप्राणि प्रतीयमानः सुखदुःखादिकार्योद्भवः प्राग्जन्मकृतसुकृतादिविशिष्टं स्थायिनमात्मानमुपादानकारणं विना न स्यादित्यर्थः । प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नानुमानागमाविति वदतो वादिनो युक्तिपूर्वो विवादः स्वशास्त्रप्रणयनं च व्याहतमिति भावः ॥ ५८ ॥

नित्यस्याप्यात्मनोऽनित्यदेहादिकं गर्भादिपुनर्जन्माप्तिपर्यन्तसमस्तावस्थायुक्तं दुःखहेतुरिति वैराग्यायाह—गर्भवासादीति ॥ ५९ ॥

नन्वन्नपानादीनां सुखहेतुत्वस्य दर्शनात्कथं दुःखमेवेत्युक्तमित्याशंक्य दुःखहेतावेव सुखहेतुत्वभ्रम इत्याह-क्षुत्तृष्णेति ॥ क्षुच्छीतादिदुःखशामकमन्नाग्न्यादि दुःखमेव सुखसाधनं मन्यते बालः । हिर्हेतौ । तदन्नादिकं क्षुधाद्यभावे पुनरुद्गाराजीर्णसन्तापादिदुःखहेतुरेव ॥ ६० ॥

दुःखहेतुत्वेन प्रसिद्धेऽपि दुःखान्तरोपशामकत्वमात्रेण सुखहेतुत्वधीर्दृश्यत इति निदर्शनेनाह—अत्यन्तेति ॥ व्यायामः—आयासः ॥ ६१ ॥

क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः। क्व कान्तिशोभासौन्दर्यकमनीयादयो गुणाः ॥ ६२ ॥
मांसासृक्पूयविण्मूत्र-स्नायुमज्जास्थिसंहतौ। देहे चेत्प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽ(पि सः)प्यसौ॥ ६३॥
अग्नेश्शीतेन तोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा। क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरैः॥ ६४॥
करोति हे दैत्यसुता यावन्मात्रं परिग्रहम्। तावन्मात्रं स एवास्य दुःखं चेतसि यच्छति ॥ ६५ ॥
यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान्। तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ ६६ ॥
यद्यद्गृहे तन्मनसि यत्रकुत्रावतिष्ठतः। नाशदाहोपकरणं कुतस्तत्रैव तिष्ठति ॥ ६७ ॥
जन्मन्यत्र महद्दुःखं म्रियमाणस्य चापि तत्। यातनासु यमस्योग्रं गर्भसंक्रमणेषु च ॥ ६८ ॥
गर्भेच सुखलेशोऽपि भवद्भिरनुमीयते। यदि तत्कथ्यतामेवं सर्वं दुःखमयं जगत् ॥ ६९ ॥
तदेवमतिदुःखानामास्पदेऽत्र भवार्णवे। भवतां कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणम् ॥ ७० ॥

तथा स्वपरदेहे श्लेष्मादिचये दुःखदेऽपि कान्त्याद्यारोपात्सुखहेतुत्वधियं दर्शयति क्व शरीरमिति॥ कमनीयं—कमनीयत्वम् ॥ ६२ ॥

किं च नरके मलमांसादिकमात्मनोऽन्यत्वेन भुज्यते। अत्र तु तत्समूहदेहमात्मत्वेन भोग्यत्वेन च मन्यमानो नरके प्रीयेततरामित्यभिप्रायेणाह—मांसेति ॥ ६३ ॥

क्षुत्तृष्णेत्यादिश्लोकोक्तं विवृणोति अग्नेरिति ॥ अग्नेः प्रतियोगिना शीतेन सुखकर्तृत्वं क्रियते, न तु स्वतः। एवं तोयभक्तयोस्तृट्क्षुद्भ्यां तद्विलोमस्य-तेषामग्न्यादीनां प्रतियोगिनः शीतादेः, इतरैः—अग्न्यादिभिः सुखकर्तृत्वं क्रियते। यद्वा तद्विलोमस्य सुखविलोमस्य दुःखस्य कर्तृत्वमग्न्यादीनां—शीतादीनामभावैः क्रियत इति। एवमनियतत्वादुभयमपि भ्रान्तम्; यथा वक्ष्यति- * तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किंचित्सुखात्मकम् * इति॥ ६४॥

एवं भृत्यधनाद्यपि दुःखदमित्याह—करोतीति ॥ परिगृह्यते इति परिग्रहः ॥ ६५ ॥

तथा कलत्रादिसंबन्धपीत्याह—यावत इति ॥ संबन्धः। संबन्धिनो न स्थिराः, तन्नाशे शोकस्तु स्थिर इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

किञ्चाज्ञानां परिग्रहादेः सन्निधावसन्निधौ च शोकः सम इत्याह—यद्यदिति ॥ यद्यद्गृहे वस्तु तस्य नाशदाहादिकरणं कुतस्स्यादिति यत्र कुत्रावतिष्ठतः स्वामिनो मनसि तत्तिष्ठतीत्यन्वयः। करणमेवोपकरणं गृहे क्षेमेण स्थितमपि प्रेम्णाऽन्यथाशंकिनो दुःखायैव सर्वं वस्त्वित्यर्थः। नाशदाहोपहरणमिति च पाठः। यत्र तत्राव-तिष्ठत इति च पाठः ॥ ६७ ॥

एवं बाल्यादिषु प्रत्यक्षं दुःखमुक्त्वा जन्मादिष्वपि तदेवानुमेयमित्याह—जन्मनीति ॥ जन्मादिषु दुःख-मनुमीयत इत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

गर्भे चेति॥ सुखलेशोऽपि यदि तत्कथ्यताम्—तत्सुखं नास्तीत्यर्थः। तस्मादेवं दुःखमयं जगत्॥६९॥

तस्माद्भगवत्प्राप्तिलक्षणो मोक्षः प्रार्थ्य इत्याह—तदेवमिति ॥ ७० ॥

मा जानीत वयं बाला देही देहेषु शाश्वतः। जरायौवनजन्माद्या धर्मा देहस्य नात्मनः ॥७१॥
बालोऽहं तावदिच्छातो यतिष्ये श्रेयसे युवा। युवाऽहं वार्द्धके प्राप्ते करिष्याम्यात्मनो हितम् ॥७२॥
वृद्धोऽहं मम कार्याणि समस्तानि न गोचरे। किं करिष्यामि मन्दात्मा समर्थेन न यत्कृतम् ॥ ७३ ॥
एवं दुराशया क्षिप्तमानसः पुरुषः सदा। श्रेयसोऽभिमुखं याति न कदाचित्पिपासितः ॥ ७४ ॥
बाल्ये क्रीडनकासक्ता यौवने विषयोन्मुखाः। अज्ञा नयन्त्यशक्त्या च वार्द्धकं समुपस्थितम् ॥ ७५ ॥
तस्माद्बाल्ये विवेकात्मा यतेत श्रेयसे सदा। बाल्ययौवनवृद्धाद्यैर्देहभावैरसंयुतः ॥ ७६ ॥
तदेतद्वो मयाऽऽख्यातं यदि जानीत नानृतम्। तदस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यतां बन्धमुक्तिदः ॥ ७७ ॥
आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम्। पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ ७८ ॥
सर्वभूतस्थिते तस्मिन्मतिर्मैत्री दिवानिशम्। भवतां जायतामेवं सर्वक्लेशान्प्रहास्यथ ॥ ७९ ॥
तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत्। तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥ ८० ॥
अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम्। मुदं त(था)दाऽपि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥ ८१ ॥
बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः। सुशोच्यान्यतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ॥ ८२ ॥
एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया। कृत्वाऽभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥ ८३ ॥

---

* यदहरेव विरजेदिति श्रुत्या झटिति भगवज्ज्ञाने यतितव्यं न विलम्बितव्यमित्याह—मा जानीतेति ॥ ७१—७३ ॥

एवमिति ॥ दुराशा—विषयेच्छा। पिपासितः—श्रेयस्तृष्णावानपि। पिपासित इति अन्तर्जलस्थरजकक्षालिकदृष्टान्तस्मारणम्। तौ हि पिपासितावेव पश्चात्पास्यामीति वस्त्रशोधनमत्स्यग्रहणोत्क्षीणौ ॥ ७४, ७५ ॥

तस्मादिति ॥ वृद्धाद्यैरिति। वृद्धं वार्द्धकं; भावे निष्ठा ॥ ७६ ॥

तदिति ॥ अस्मत्प्रीतये—युष्माकमनिच्छायामपि ॥ ७७ ॥

आयास इति ॥ अहर्निशमिति स्मरणस्य सदा काल इत्याह। यथा * अपवित्रः पवित्रो वा इति ॥ ७८ ॥

अथ शमदमादिफलाः मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाश्चतुरश्श्लोक्याऽऽह—सर्वभूतस्थित इति ॥ सर्वात्मस्वरूपेण विष्णौ स्थिते सति सर्वत्र मित्रधीः कार्या ॥ ७९ ॥

सर्वात्मकत्वमेकस्य मानुसन्धायि; तथापि तापत्रयदग्धेषु भूतेषु द्वेषो न कार्यः, किन्तु करुणैवेत्याह—तापत्रयेणेति ॥ ८० ॥

यदि पुण्याधिकानि भूतानि, अहं तु क्षीण इति मतिः, तदा तेषु मुदिता कार्या, न तु द्वेषः, द्वेषस्यापुण्यहानिफलत्वादित्याह—अथेति ॥ ८१ ॥

बद्धवैराणीति ॥ यद्यात्मानं प्रति बद्धवैराणि भूतानि—द्विषन्ति, तथाऽप्यहो मोहेन व्याप्तानीति तानि शोच्यानि—तेषूपेक्षा कार्या ॥ ८२ ॥

एते—मैत्र्यादिचित्तप्रसाधनविकल्पाः; भिन्नदृशां-मध्यमाधिकारिणां मतमभ्युपगम्योक्ताः। भिन्नदृशामित्यानाम। ते हि भिन्नं जगत्पश्यन्ति, न भगवदात्मकत्वेनाभिन्नम्। प्रसन्नचित्तानामुत्तमाधिकारिणां मतं तु मत्तः संक्षेपं श्रूयतामित्याह—एत इति ॥ ८३ ॥

विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् । द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥ ८४ ॥
समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं यथा वयम् । तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् ॥ ८५ ॥
नैवाग्निना न चार्केण नेन्दुना न च वायुना । पर्जन्यवरुणाभ्यां वा न सिद्धैर्न च राक्षसैः ॥ ८६ ॥
न यक्षैर्न च दैत्येन्द्रैर्नोरगैर्न च किन्नरैः । न मनुष्यैर्न पशुभिर्दोषैर्नैवात्मसंभवैः ॥ ८७ ॥
ज्वराक्षिरोगातिसारप्लीहगुल्मादिकैस्तथा । द्वेषेर्ष्यामत्सराद्यैर्वा रागलोभादिभिः क्षयम् ॥ ८८ ॥
न चान्यैर्नीयते कैश्चिन्नित्या याऽत्यन्तनिर्मला । तामाप्नोत्यमले न्यस्य केशवे हृदयं नरः ॥ ८९ ॥

असारसंसारविवर्तनेषु मा यात तोषं प्रसभं ब्रवीमि ।
सर्वत्र दैत्यास्समतामुपैत समत्वमराधनमच्युतस्य ॥ ९० ॥

तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ।
समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निःसंशं (यो मुक्तिफलप्रपातः) यं प्राप्स्यथ वै महत्फलम् ॥ ९१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे प्रह्लादानुचरितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

तस्यैतां दानवाश्चेष्टां दृष्ट्वा दैत्यपतेर्भयात् । आचचख्युः स चोवाच सूदानाहूय सत्वरः ॥ १ ॥

हिरण्यकशिपुः—

हे सूदा मम पुत्रोऽसावन्येषामपि दुर्मतिः । कुमार्गदेशिको दुष्टो हन्यतामविलम्बितम् ॥ २ ॥

तदेवाह विस्तार इति ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्येति ॥ आसुरं भावं-देहात्माभिमानम् ॥ ८५ ॥
निर्वृतिं विशिनष्टि नैवाग्निनेत्यादिभिः ॥ नैवाग्निनेति ॥ अग्न्यादिजं दुःखमाधिदैविकम् ॥ ८६ ॥
नेति । मनुष्यादिजं दुःखमाधिभौतिकम् । आत्मदोषजं दुःखमाध्यात्मिकम् ॥ ८७ ॥
तदाध्यात्मिकं दुःखं द्विधेत्याह-ज्वरेति ॥ ज्वरादि शारीरं, द्वेषादि मानसम् ॥ ८८ ॥
नेति ॥ अन्यैः—अविद्यादिभिः ॥ ८९ ॥
उपसंहरति असारेति ॥ अपारसंसारेति च पाठः ॥ बहुदेहपरिवर्तनप्रदेषु स्वर्गादिपदेषु सर्वत्र विष्णुबुद्धिं कुरुत ॥ ९० ॥ तस्मिन्निति ॥ सर्वत्र सन्निहिताद्ब्रह्मकल्पतरोर्मोक्षफललाभे निस्संशयः ॥ ९१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः

तस्येति ॥ चेष्टाम्-उपदेशात्मिकाम् ॥ १ ॥ हे सूदा इति ॥ देशिकः-उपदेशकृत् ॥ २ ॥

हालाहलं विषं तस्य सर्वभक्ष्येषु दीयताम् । अविज्ञातमसौ पापो हन्यतां मा विचार्यताम् ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

ते तथैव ततश्चक्रुः प्रह्लादाय महात्मने । विषदानं यथाज्ञप्तं पित्रा तस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
हालाहलं विषं घोरमनन्तोच्चारणेन सः । अभिमन्त्र्य सहान्नेन मैत्रेय बुभुजे तदा ॥ ५ ॥
अविकारं स तद्भुक्त्वा प्रह्लादः स्वस्थमानसः । अनन्तख्यातिनिर्वीर्यं जरयामास तद्विषम् ॥ ६ ॥
ततस्सूदा भयत्रस्ता जीर्णं दृष्ट्वा महद्विषम् । दैत्येश्वरमुपागम्य प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ७ ॥

दैत्यराज विषं दत्तमस्माभिरतिभीषणम् । जीर्णं तेन सहान्नेन प्रह्लादेन सुतेन ते ॥ ८ ॥

हिरण्यकशिपुः—

त्वर्यतां त्वर्यतां सद्यो हे हे दैत्यपुरोहिताः । कृत्यां तस्य विनाशाय ह्युत्पादयत मा चिरम् ॥ ९ ॥

श्रीपराशरः—

सकाशमागम्य ततः प्रह्लादस्य पुरोहिताः । सामपूर्वमथोचुस्ते प्रह्लादं विनयान्वितम् ॥ १० ॥

पुरोहिताः—

जातस्त्रैलोक्यविख्यात आयुष्मन्ब्रह्मणः कुले । दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान् ॥ ११ ॥
किं देवैः किमनन्तेन किमन्येन तवाश्रयः । पिता ते सर्वलोकानां त्वं तथैव भविष्यसि ॥ १२ ॥
तस्मात्परित्यजैनां त्वं विपक्षस्तवसंहिताम् । श्लाघ्यः पिता समस्तानां गुरूणां परमो गुरुः ॥ १३ ॥

प्रह्लादः—

एवमेतन्महाभागाः श्लाघ्यमेतन्महाकुलम् । मरीचेस्सकलेऽप्यस्मिन् त्रैलोक्ये नान्यथा वदेत् ॥ १४ ॥
पिता च मम सर्वस्मिञ्जगत्युत्कृष्टचेष्टितः । एतदप्यवगच्छामि सत्यमत्रापि नानृतम् ॥ १५ ॥
गुरूणामपि सर्वेषां पिता परमको गुरुः । यदुक्तं भ्रान्तिरत्रापि स्वल्पाऽपि हि न विद्यते ॥ १६ ॥
पिता गुरुर्न सन्देहः पूजनीयः प्रयत्नतः । तत्रापि नापराध्यामीत्येवं मनसि मे स्थितम् ॥ १७ ॥
यत्त्वेतत्किमनन्तेनेत्यु(क्तो)क्तं युष्माभिरीदृश(ः)म् । को ब्रवीति यथान्यायं किं तु नैतद्वचोऽर्थवत् ॥ १८ ॥

हालाहलमिति ॥ अविज्ञातम् । ज्ञाते हि स पूर्ववत्परिहरिष्यतीति ॥ ३—५ ॥

अविकारमिति ॥ सर्पविषहरत्वान्मृत्युञ्जयत्वाच्च भुक्त्वा नित्यजप्यस्यानन्तनाम्नः, ख्यात्या—कीर्तनेन निर्वीर्यं विषम् । अविकारम्-अनुदितलालोद्गमश्रमादिविकृति, जरयामास ॥ ६—११ ॥

किं देवैरिति ॥ त्वं तथैव-तव पितेव लोकानामाश्रयो भविष्यसि ॥ १२ ॥

तस्मादिति ॥ स्तवसंहितां—स्तवप्रबन्धम् । वाच्यः पितेति च पाठः । वाच्यः-स्तुत्यः ॥ १३ ॥

एवमिति ॥ नान्यथा वदेत् । कश्चिदपीति शेषः । भवेदिति वा पाठः ॥ १४—१७ ॥

यत्त्विति ॥ ब्रह्मकुलं श्लाघ्यमित्यादि यद्भवदुक्तं तत्सत्यम् । किं तु किमनन्तेनेति यदेतदुक्तम् एतद्वचो नार्थवत् । ईदृशं वचः यथान्यायं को ब्रवीतीत्यन्वयः । किमनन्तेनेत्युक्तं युष्माभिरीदृशमिति च पाठः ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा सोऽभवन्मौनी तेषां गौरवयन्त्रितः । प्रहस्य च पुनः प्राह किमनन्तेन साध्विति ॥ १९ ॥
साधु भोः किमनन्तेन साधु भो गुरवो मम । श्रूयतां यदनन्तेन यदि खेदं न यास्यथ ॥ २० ॥
धर्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः । चतुष्टयमिदं यस्मात्तस्माच्च किमिदं वृथा ॥ २१ ॥
मरीचिमिश्रैर्दक्षाद्यैस्तथैवान्यैरनन्ततः । धर्मः प्राप्तस्तथा चान्यैरर्थः कामस्तथाऽपरैः ॥ २२ ॥
तत्तत्त्ववेदिनो भूत्वा ज्ञानध्यानसमाधिभिः । अवापुर्मुक्तिमपरे पुरुषा ध्वस्तबंधनाः ॥ २३ ॥
संपदैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्मणाम् । विमुक्तेश्चैकतो लभ्यं मूलमाराधनं हरेः ॥ २४ ॥
यतो धर्मार्थकामाख्यं मुक्तिश्चापि फलं द्विजाः । तेनापि किंकिमित्येवमनन्तेन किमुच्यते ॥ २५ ॥
किं चापि बहुनोक्तेन भवन्तो गुरवो मम । वदन्तु साधु वाऽसाधु विवेकोऽस्माकमल्पकः ॥ २६ ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन स एव जगतः पतिः । स कर्त्ता च विकर्त्ता च संहर्ता च हृदि स्थितः ॥ २७ ॥
स भोक्ता भोज्यमप्येवं स एव जगदीश्वरः । भवद्भिरेतत्क्षन्तव्यं बाल्यादुक्तं तु यन्मया ॥ २८ ॥

पुरोहिताः—

दह्यमानस्त्वमस्माभिरग्निना बाल रक्षितः । भूयो न वक्ष्यसीत्येवं नैव ज्ञातोऽस्यबुद्धिमान् ॥ २९ ॥
यदस्मद्वचनान्मोहग्राहं न त्यक्षते भवान् । ततः कृत्यां विनाशाय तव स्रक्ष्याम दुर्मते ॥ ३० ॥
प्रह्लादः—कः केन हन्यते जन्तुर्जन्तुः कः केन रक्ष्यते । हन्ति रक्षति चैवात्मा ह्यसत्साधु समाचरन् ॥ ३१ ॥
कर्मणा जायते सर्वं कर्मैव गतिसाधनम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन साधु कर्म समाचरेत् ॥ ३२ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तास्तेन ते क्रुद्धा दैत्यराजपुरोहिताः । कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम् ॥ ३३ ॥
अतिभीमा समागम्य पादन्यासक्षतक्षितिः । शूलेन साधु संक्रुद्धा तं जघानाशु वक्षसि ॥ ३४ ॥
तत्तस्य हृदयं प्राप्य शूलं बालस्य दीप्तिमत् । जगाम खण्डितं भूमौ तत्रापि शतधा गतम् ॥ ३५ ॥
यत्रानपायी भगवान् हृद्यास्ते हरिरीश्वरः । भङ्गो भवति वज्रस्य तत्र शूलस्य का कथा ॥ ३६ ॥
अपापे तत्र पापैश्च पातिता दैत्ययाजकैः । तानेव सा जघानाशु कृत्या नाशं जगाम च ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ गौरवयन्त्रितः-गौरवेण यन्त्रितः—निरुद्धव्याहारः । गुरूणामपि भगवन्निन्दकानामेषां किमनुसरणेनेत्याशयेन प्रहस्य किमनन्तेनेति तदुक्तमनुवदन्साध्विति सोपालम्भमाह—प्रहस्येति ॥ १९ ॥

अमर्षात् भूयोऽप्यनुवदति साधु भोः किमनन्तेन साधु भो इति ॥ अनन्तेन यत्स्यात्तच्छ्रूयताम् ॥ २० ॥

धर्मेति ॥ इदं—धर्मादिचतुष्टयं यस्मात्तस्मादनन्तात्किम् इदं वृथा वचः, न किंचिदित्यर्थः । तस्मात्किंकिमिदं वृथा इति च पाठः ॥ २१ ॥ मरीचिमिश्रैरिति ॥ मिश्रशब्दः पूज्यवचनः, गुरुत्वाद्बहुवचनम् ॥ २२,२३ ॥

संपदित्यादि ॥ ऐश्वर्यादीनां संपद्विमुक्तिश्च एकतः-आराधनादेव लभ्या, हरेराराधनं संपदादीनां मूलम् । विमुक्तिश्चैकतो लभ्येति च पाठः ॥ २४ ॥

उक्तमर्थं निगमयति यत इति ॥ तेनाप्यनन्तेन किं किमित्येवं वचः किमर्थमुच्यते ॥ २५ ॥

किञ्चेति ॥ किञ्चेत्यादिवचोऽपि सोपालम्भम् । किं चाऽत्रेति च पाठः ॥ २६ ॥

बहुनेति ॥ विकर्ता-परिणमयिता ॥ २७—२९ ॥ यदिति ॥ मोहग्राहम्—अज्ञानदुराग्रहम् ॥ ३०—३७ ॥

कृत्यया दह्यमानांस्तान्विलोक्य स महामतिः । त्राहि कृष्णेत्यनन्तेति वदन्नभ्यवपद्यत ॥ ३८ ॥

प्रह्लादः—

सर्वव्यापिन् जगद्रूप जगत्स्रष्टर्जनार्दन । पाहि विप्रानिमानस्माद्दुःसहान्मंत्रपावकात् ॥ ३९ ॥

यथा सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी जगद्गुरुः । विष्णुरेव तथा सर्वे जीवन्त्वेते पुरोहिताः ॥ ४० ॥

यथा सर्वगतं विष्णुं मन्यमानोऽनपायिनम् । चिन्तयाम्यरिपक्षेऽपि जीवन्त्वेते तथा द्विजाः ॥ ४१ ॥

ये हन्तुमागता दत्तं यैर्विषं यैर्हुताशनः । यैर्दिग्गजैरहं क्षुण्णो दष्टः सर्पैश्च यैरपि ॥ ४२ ॥

तेष्वहं मित्रपक्षे च समः पापोऽस्मि न क्वचित् । यथा तेनाद्य सत्येन जीवन्त्वसुरयाजकाः ॥ ४३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तास्तेन ते सर्वे संस्पृष्टाश्च निरामयाः । समुत्तस्थुर्द्विजा भूयस्तमूचुः प्रश्रयान्वितम् ॥ ४४ ॥

दीर्घायुरप्रतिहतो बलवीर्यसमन्वितः । पुत्रपौत्रधनैश्वर्यैर्युक्तो वत्स भवोत्तमः ॥ ४५ ॥

इत्युक्त्वा तं ततो गत्वा यथावृत्तं पुरोहिताः । दैत्यराजाय सकलमाचचख्युर्महामुने ॥ ४६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे प्रह्लादचरितेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

हिरण्यकशिपुः श्रुत्वा तां कृत्यां वितथीकृताम् । आहूय पुत्रं पप्रच्छ प्रभावस्यास्य कारणम् ॥ १ ॥

हिरण्यकशिपुः—

प्रह्लाद सुप्रभावोऽसि किमेतत्ते विचेष्टितम् । एतन्मंत्रादिजनितमुताहो सहजं तव ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

एवं पृष्टस्तदा पित्रा प्रह्लादोऽसुरबालकः । प्रणिपत्य पितुः पादाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

प्रह्लादः—

न मंत्रादिकृतस्तात न च नैसर्गिको मम । प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि ॥ ४ ॥

अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा । तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते ॥ ५ ॥

कृत्ययेति ॥ अभ्यवपत्तिरनुग्रहः ॥ ३८, ३९ ॥

यथेति ॥ यथेत्यादिना अपकारिष्वप्युपकुर्वन्तीति वैष्णवानामाचारः प्रदर्शितः ॥ ४०—४६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः

नेति ॥ समान एव सामान्यः । सर्वगतोऽप्यच्युतो भक्तस्य शुद्धे हृद्याविर्भवति, नान्यस्याशुद्धे ॥ १-४ ॥

तां पापदुःखाभावरूपामात्मनो हृच्छुद्धिं चतुःश्लोक्याऽऽह अन्येषामित्यादिना ॥ ५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः। तद्बीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम्॥ ६॥
सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा। चिन्तयन्सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम्॥ ७॥
शारीरं मानसं दुःखं दैवं भूतभवं तथा। सर्वत्र शुभचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः॥ ८॥
एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी। कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम्॥ ९॥

श्रीपराशरः—

इति श्रुत्वा स दैत्येन्द्रः प्रासादशिखरे स्थितः। क्रोधान्धकारितमुखः प्राह दैतेयकिंकरान्॥ १०॥

हिरण्यकशिपुः—

दुरात्मा क्षिप्यतामस्मात्प्रासादाच्छतयोजनात्। गिरिपृष्ठे पतत्वस्मिन् शिलाभिन्नाङ्गसंहतिः॥ ११॥

श्रीपराशरः—

ततस्तं चिक्षिपुः सर्वे बालं दैतेय (किंकराः) दानवाः। पपात सोऽप्यधः क्षिप्तो हृदयेनोद्वहन् हरिम्॥ १२॥
पतमानं जगद्धात्री जगद्धातरि केशवे। भक्तियुक्तं दधारैनमुपसंगम्य मेदिनी॥ १३॥
ततो विलोक्य तं स्वस्थमविशीर्णास्थिपञ्जरम्। हिरण्यकशिपुः प्राह शम्बरं मायिनां वरम्॥ १४॥

हिरण्यकशिपुः—

नास्माभिः शक्यते हन्तुमसौ दुर्बुद्धिबालकः। मायां वेत्ति भवांस्तस्मान्माययैनं निषूदय॥ १५॥
शम्बरः—सूदयाम्येष दैत्येन्द्र पश्य मायाबलं मम। सहस्रमत्र मायानां पश्य कोटिशतं तथा॥ १६॥

श्रीपराशरः—

ततः स ससृजे मायाः प्रह्लादे शम्बरोऽसुरः॥ विनाशमिच्छन्दुर्बुद्धिः सर्वत्र समदर्शिनि॥ १७॥
समाहितमतिर्भूत्वा शम्बरेऽपि विमत्सरः। मैत्रेय सोऽपि प्रह्लादः सस्मार मधुसूदनम्॥ १८॥
ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम्। आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालि सुदर्शनम्॥ १९॥
तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना। बालस्य रक्षता देहमेकैकं च निषूदितम्॥ २०॥
संशोषकं तदा वायुं दैत्येन्द्रस्त्विदमब्रवीत्। शीघ्रमेष ममादेशाद्दुरात्मा नीयतां क्षयम्॥ २१॥
तथेत्युक्त्वा तु सोऽप्येनं विवेश पवनो लघु। शीतोऽतिरूक्षः शोषाय तद्देहस्यातिदुस्सहः॥ २२॥
तेनाविष्टमथात्मानं स बुद्ध्वा दैत्यबालकः। हृदयेन महात्मानं दधार धरणीधरम्॥ २३॥
हृदयस्थस्ततस्तस्य तं वायुमति (शो)भीषणम्। पपौ जनार्दनः क्रुद्धः स ययौ पवनः क्षयम्॥ २४॥
क्षीणासु सर्वमायासु पवने च क्षयं गते। जगाम सोऽपि भवनं गुरोरेव महामतिः॥ २५॥
अहन्यहन्यथाचार्यो नीतिं राज्यफलप्रदाम्। ग्राहयामास तं बालं राज्ञामुशनसा कृताम्॥ २६॥
गृहीतनीतिशास्त्रं तं विनीतं च यदा गुरुः। मेने तदैनं तत्पित्रे कथयामास शिक्षितम्॥ २७॥

आचार्यः—

गृहीतनीतिशास्त्रस्ते पुत्रो दैत्यपते कृतः। प्रह्लादस्तत्त्वतो वेत्ति भार्गवेण यदीरितम्॥ २८॥

कर्मणेति॥ तद्बीजं जन्म-सा परपीडैव बीजं यस्य तज्जन्म, तस्य पीडयितुरशुभं फलति। तद्बीज-जन्मेति च पाठः॥ ६—१४॥ नेति॥ हन्तुं न शक्यते॥ १५—२८॥

हिरण्यकशिपुः—

मित्रेषु वर्तेत कथमरिवर्गेषु भूपतिः । प्रह्लाद त्रिषु लोकेषु मध्यस्थेषु कथं चरेत् ॥ २९ ॥

कथं मंत्रिष्वमात्येषु बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च । चारेषु पौरवर्गेषु शङ्कितेष्वितरेषु च ॥ ३० ॥

कृत्याकृत्यविधानञ्च दुर्गाटविकसाधनम् । प्रह्लाद कथ्यतां सम्यक् तथा कण्टकशोधनम् ॥ ३१ ॥

एतच्चान्यच्च सकलमधीतं भवता यथा । तथा मे कथ्यतां ज्ञातुं तवेच्छामि मनोगतम् ॥ ३२ ॥

श्रीपराशरः—

प्रणिपत्य पितुः पादौ तदा प्रश्रयभूषणः । प्रह्लादः प्राह दैत्येन्द्रं कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ ३३ ॥

प्रह्लादः—

ममोपदिष्टं सकलं गुरुणा नात्र संशयः । गृहीतं तु मया किंतु न सदेतन्मतं मम ॥ ३४ ॥

साम चोपप्रदानं च भेददण्डौ तथाऽपरौ । उपायाः कथिताः ह्येते मित्रादीनां च साधने ॥ ३५ ॥

तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तात मा क्रुधः । साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनम् ॥३६॥

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये । परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥ ३७ ॥

त्वय्यस्ति भगवान् विष्णुर्मयि चान्यत्र चास्ति सः । यतस्ततोऽयं मित्रं मे शत्रुश्चेति पृथक्कुतः ॥३८॥

तदेभिरलमत्यर्थं (दु)दुष्टारम्भोक्तिविस्तरैः । अविद्यान्तर्गतैर्यत्नः कर्त्तव्यस्तात शोभने ॥ ३९ ॥

मित्रेष्विति॥ मित्रेषु—सहजप्राकृतकृत्रिमेषु। सहजं मातुलेयादि। प्राकृतं स्वभूम्यनन्तरात् शत्रोरनन्तरम्। कृत्रिमं दानमानवशीकृतम्। अरिश्च त्रिविधः—सहजो दायादः, प्राकृतो भूम्यनन्तरादिः, कृत्रिमः कृतापकारः। मध्यस्थाश्च त्रिविधाः। त्रिषु लोकेषु-मित्रादिषु त्रिषु जनेषु। कालेष्विति पाठे क्षयवृद्धिस्थानकालेषु। कथं वर्तेत? वृत्तयो हि वर्षणादानानुप्रवेशमाध्यस्थ्यपूर्णत्वप्रियत्वसहिष्णुत्वरूपाः सप्त। यथोक्तम् * इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च। चन्द्रस्य च पृथिव्याश्च नृपः सप्तगुणो भवेत्। इति ॥ २९ ॥

कथमिति॥ * मंत्री बुद्धिसहायः स्यादमात्यः कार्यसाह्यकृत्। दुर्गाध्यक्षो धनाध्यक्षः (धान्या) सेनाध्यक्षश्च भूपतेः॥ सूतः पुरोधा दैवज्ञः सप्तैते मंत्रिणो मताः॥ दुर्गाध्यक्षो-वनाध्यक्षः। 'पूतः पुरोधाः' इति च पाठः। बाह्या अमात्याः शुल्काध्यक्षादयः। आभ्यन्तराः-अन्तःपुरमहानसाद्यधिकृताः। शंकिताः जितदासभूताः सापराधा वा। इतरे स्वामिहितैषिणः। धर्मार्थकामभयपरीक्षासु शुद्धा वा॥ ३० ॥

कृत्याकृत्येति॥ कृत्याः—भेद्याः। तेषामकृत्यत्वस्याभेद्यत्वस्य विधानम्। * अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः। क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः॥ इति भेद्याः। जलप्राकारमरुगिरिवनात्मकं पञ्चधा दुर्गम्। आटविकाः—वन्या म्लेच्छाद्याः तत्साधनम्। कण्ठकश्चौरः क्षुद्रशत्रुर्वा। तस्य शोधनं साधनम्॥ ३१ ॥

एतदिति॥ अन्यच्चेति। औशनसोक्तं सप्त प्रकृत्यादिकम्॥ ३२, ३३ ॥

ममोपदिष्टमिति॥ न सदेतत्—शत्रुमित्रादिभेदविषयत्वादस्य॥ ३४—३६ ॥

सर्वभूतात्मक इति॥ सर्वभूतात्मके—सर्वजीवशरीरके, जगन्मये—व्यक्ताव्यक्तप्रपंचरूपे, परमात्मनि—आत्मान्तररहिते॥ ३७, ३८ ॥

तदिति॥ दुष्टारम्भाः—राज्याद्यर्थोद्योगाः, तेषामुक्तिविस्तरैः अर्थशास्त्राद्यैः अविद्यान्तर्गतैः—विद्यायामन्तर्गतानि विद्यास्थानानि, तदितरैः। शोभने—परममङ्गलात्मविद्याविषये शास्त्रे॥ ३९ ॥

विद्याबुद्धिरविद्यायामज्ञानात्तात जायते । बालोऽग्निं किं न खद्योतमसुरेश्वर मन्यते ॥ ४० ॥
तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये । आयासायापरं कर्म विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम् ॥ ४१ ॥
तदेतदवगम्याहमसारं सारमुत्तमम् । निशामय महाभाग प्रणिपत्य ब्रवीमि ते ॥ ४२ ॥
न चिन्तयति को राज्यं को धनं नाभिवाञ्छति । तथापि भाव्यमेवैतदुभयं प्राप्यते नरैः ॥ ४३ ॥
सर्व एव महाभाग महत्त्वं प्रति सोद्यमाः । तथापि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा भूतिहेतवः ॥ ४४ ॥
जडानामविवेकानामशूराणामपि प्रभो । भाग्यभोज्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥ ४५ ॥
तस्माद्यतेत पुण्येषु य इच्छेन्महतीं श्रियम् । यतितव्यं समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता ॥ ४६ ॥
देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ॥ रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥
एतद्विजानता सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक् ॥ ४८ ॥
एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः । प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥ ४९ ॥

श्रीपराशरः—

एतच्छ्रुत्वाऽतिकोपेन समुत्थाय वरासनात् । हिरण्यकशिपुः पुत्रं पदा वक्षस्यताडयत् ॥ ५० ॥
उवाच च स कोपेन सामर्षः प्रज्वलन्निव । निष्पिष्य पाणिना पाणिं हन्तुकामो जगद्यथा ॥ ५१ ॥
हे विप्रचित्ते हे राहो हे बलैष महार्णवे । नागपाशैर्दृढैर्बद्ध्वा क्षिप्यतां मा विलंब्यताम् ॥ ५२ ॥
अन्यथा सकला लोकास्तथा दैतेयदानवाः । अनुयास्यन्ति मूढस्य मतमस्य दुरात्मनः ॥ ५३ ॥
बहुशो वारितोऽस्माभिरयं पापस्तथाऽप्यरेः । स्तुतिं करोति दुष्टानां वध (पक्ष)एवोपकारकः ॥ ५४ ॥

नन्वर्थशास्त्रादे राज्याद्युपायज्ञापकत्वात्कथमविद्यास्थानत्वं तत्राह—विद्येति॥ अर्थशास्त्रादिजन्यविद्यायास्तु अल्पास्थिरफलसाधनत्वाद्विद्यात्वं नास्तीति भावः ॥ ४० ॥

का तर्हि विद्या? तत्राह—तत्कर्मेति ॥ या विमुक्तये सा विद्या, अर्थशास्त्रादिविद्या शिल्पनैपुणम् । यन्न बन्धाय, अपि तु विद्याङ्गत्वेन मोक्षाय तत्कर्म; अपरं कर्म—प्रवृत्तिकर्म ॥ ४१ ॥

कर्मनिरूपणं प्रासंगिकम्; राज्यादिदृष्टफलार्थिनाऽपि तत्साधने धर्मे यतितव्यं न नीतिशास्त्रादावित्याह तदेतदित्यादिभिः । तदेतत्—नीतिशास्त्रादिजन्यज्ञानादि; निशामय—शृणु ॥ ४२ ॥

नेति ॥ भाव्यं—प्राक्कर्मतो भावि । उभयं—राज्यं धनं च ॥ ४३ ॥

सर्व एवेति ॥ महत्त्वम्—ऐश्वर्यम् ॥ ४४, ४५ ॥

तस्मादिति ॥ समत्वे—भगवदात्मकत्वेन सर्वस्य समत्वबुद्धौ ॥ ४६ ॥

देवा इति ॥ भिन्नमिव—ततः पृथग्भूतमिव । अनन्त एव तत्तद्रूपेण स्थित इति ज्ञापनमेव सम्यक् * नेह नानास्ति किञ्चन * न तदस्ति विना * इति च ॥ ४७ ॥

एतदिति ॥ आत्मवत्—अन्तर्यामिणा परमात्मना युक्तम् । मतुबन्तमेतत् । अत्र हेतुः यतोऽयं विश्वरूपधृगिति ॥ ४८—५४ ॥

ततस्ते सत्वरा दैत्या बद्ध्वा तं नागबन्धनैः । [illegible] आक्रम्य चिक्षिपुः सलिलार्णवे ॥ ५५ ॥
ततश्चचाल चलता प्रह्लादेन महार्णवः । उद्वेलोऽभूत्परं क्षोभमुपेत्य च समन्ततः ॥ ५६ ॥
भूलोकमखिलं दृष्ट्वा प्लाव्यमानं महाम्भसा । हिरण्यकशिपुर्दैत्यानिदमाह महामते ॥ ५७ ॥
दैतेयाः सकलैश्शैलैरत्रैव वरुणालये । निश्छिद्रैस्सर्वतः सर्वैश्चीयतामेष दुर्मतिः ॥ ५८ ॥
नाग्निर्दहति नैवायं शस्त्रैश्छिन्नो न चोरगैः । क्षयं नीतो न वातेन न विषेण न कृत्यया ॥ ५९ ॥
न मायाभिर्न चैवोच्चात्पातितो न च दिग्गजैः । बालोऽतिदुष्टचित्तोऽयं नानेनार्थोऽस्ति जीवता॥६०॥
तदेष तोयमध्ये तु समाक्रान्तो महीधरैः । तिष्ठत्वब्दसहस्रान्तं प्राणान्हास्यति दुर्मतिः ॥ ६१ ॥
ततो दैत्या दानवाश्च पर्वतैस्तं महोदधौ । आक्रम्य चयनं चक्रुर्योजनानि सहस्रशः ॥ ६२ ॥
स चितः पर्वतैरन्तः समुद्रस्य महामतिः । तुष्टावाह्निकवेलायामेकाग्रमतिरच्युतम् ॥ ६३ ॥

प्रह्लादः—

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते पुरुषोत्तम । नमस्ते सर्वलोकात्मन्नमस्ते तिग्मचक्रिणे ॥ ६४ ॥
(नमस्ते वासुदेवाय नमस्ते करुणाकर । नमस्ते विश्वरूपाय नमस्ते सर्वमूर्तये ।)
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ ६५ ॥
ब्रह्मत्वे सृजते विश्वं स्थितौ पालयते पुनः । रुद्ररूपाय कल्पान्ते नमस्तुभ्यं त्रिमूर्तये ॥ ६६ ॥
देवा यक्षाः सुराः सिद्धा नागा गन्धर्वकिन्नराः । पिशाचा राक्षसाश्चैव मनुष्याः पशवस्तथा ॥ ६७ ॥
पक्षिणस्स्थावराश्चैव पिपीलिकसरीसृपाः । भूम्यापोऽग्निर्नभो वायुः शब्दस्स्पर्शस्तथा रसः ॥ ६८ ॥
रूपं गन्धो मनो बुद्धिरात्मा कालस्तथा गुणाः । एतेषां परमार्थश्च सर्वमेतत्त्वमच्युत ॥ ६९ ॥
विद्याविद्ये भवान्सत्यमसत्यं त्वं विषामृते । प्रवृत्तं च निवृत्तं च कर्म वेदोदितं भवान् ॥७०॥
समस्तकर्मभोक्ता च कर्मोपकरणानि च । त्वमेव विष्णो सर्वाणि सर्वकर्मफलं च यत् ॥ ७१ ॥
मय्यन्यत्र तथाऽशेषभूतेषु भुवनेषु च । तवैव व्याप्तिरैश्वर्यगुणसंसूचकी प्रभो ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ सलिलार्णवे—अर्णवसलिले ॥ ५५—६२ ॥

स इति ॥ आह्निकवेलायाम्—अह्नि क्रियमाणाराधनवेलायाम् ॥ ६३, ६४ ॥

नम इति ॥ ब्रह्मण्यदेवाय—तपोवेदादिहिताय देवाय ॥ ६५ ॥

ब्रह्मत्व इति ॥ स्थितौ—स्वरूपेणावस्थितौ ॥ ६६—६८ ॥

रूपमिति ॥ आत्मा—अहङ्कारः, एतेषां परमार्थः—एतेषां संबन्ध्यविनाशी जीवात्मा । एतद्दृश्यं जगच्च त्वम् ॥ ६९—७१ ॥

त्वां योगिनश्चिन्तयन्ति त्वां यजन्ति च याजकाः। हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक् ॥ ७३ ॥

रूपं महत्ते स्थितमत्र विश्वं ततश्च सूक्ष्मं जगदेतदीश।
रूपाणि सूक्ष्माणि च भूतभेदास्तेष्वन्तरात्माख्यमतीव सूक्ष्मम् ॥ ७४ ॥

तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरे यत्परमात्मरूपम्।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ ७५ ॥

सर्वभूतेषु सर्वात्मन्या शक्तिरपरा तव। गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै सुरेश्वर ॥ ७६ ॥

याऽतीतगोचरा वाचां मनसां चाविशेषणा। ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या तां वन्दे चेश्वरीं पराम् ॥ ७७ ॥

ॐ नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा। व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः ॥ ७८ ॥

नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै महात्मने। नामरूपं न यस्यास्ति योऽस्तित्वेनोपलभ्यते ॥ ७९ ॥

यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः। अपश्यन्तः परं रूपं नमस्तस्मै महात्मने ॥ ८० ॥

योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम्। तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम् ॥ ८१ ॥

नमोऽस्तु विष्णवे तस्मै यस्याभिन्नमिदं जगत्। ध्येयस्स जगतामाद्यः स प्रसीदतु मेऽव्ययः ॥ ८२ ॥

मयीति ॥ ऐश्वर्यगुणसंसूचकी—उपादाननिमित्तत्वलक्षणमैश्वर्यम्, गुणो ज्ञानशक्त्यादिः, तयोः सूचिका ॥ ७२, ७३ ॥

न ह्यनीश्वरस्यागुणस्य च व्याप्तिः संभवति। अस्त्रभूषणरूपनिखिलाधारं शुभाश्रयतया वक्ष्यमाणं दिव्यरूपमाह—रूपमिति ॥ ते महद्रूपमस्तीत्यनुषङ्गः। महत्वं स्वरूपतो गुणतश्च। एतद्विश्वं जगत्सूक्ष्मं यत्र तिष्ठति यतश्च भवति। यतश्च सूक्ष्ममिति च पाठः। रूपाणि सूक्ष्माणि—अव्यक्तमहदादीनि। भूतभेदाः-पृथिव्यादयः। अन्तरात्माख्यम्—आत्मतत्त्वम्। एतानि च यतो यत्र; विश्वमिति संक्षेपोक्तिः, रूपाणीति विस्तरोक्तिः ॥ ७४ ॥

दिव्यात्मस्वरूपमाह—तस्मादिति ॥ तस्मात्परमिति शेषः। परमार्थरूपं—परमप्रयोजनरूपम्। यत्परमात्मरूपमिति च पाठः। रूपं—स्वरूपम् ॥ ७५ ॥

क्षेत्रज्ञरूपं मुक्तरूपं चाह सर्वभूतेष्विति द्वाभ्याम् ॥ सर्वभूतेष्विति ॥ गुणाः सत्त्वादयः आश्रयो यस्याः सा गुणाश्रया; अपरा—मुक्तापेक्षया निकृष्टा ॥ ७६ ॥

याऽतीतगोचरेति ॥ ईश्वरीं—स्वतन्त्राम्, *स स्वराट् भवतीति श्रुतेः। पराम्—उत्कृष्टाम्। एतच्छक्तिद्वयं, विष्णुशक्तिः परा प्रोक्तेत्यादिना वक्ष्यते। तां वन्दे चेश्वरां परामिति च पाठः ॥ ७७ ॥

ॐ नम इति ॥ ओमित्यादिमन्त्रस्यार्थः तृतीयषष्ठयोर्वक्ष्यते। व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति—सर्वस्य तदात्मकत्वात्। व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः—कार्यभूताज्जगतो व्यतिरिक्तः। * अतो ज्यायान् * त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः, * यस्यायुतायुतांशांशे * इति। व्यतिरिक्तमित्यादिना वासुदेवशब्दार्थ उक्तः ॥ ७८ ॥

नम इति ॥ आदरान्नमस्कारावृत्तिः; संकर्षणादिव्यूहविषया वा। नामरूपं न यस्य—जीववन्न कर्मकृतम् ॥ ७९–८१ ॥ नमोऽस्त्विति ॥ यस्याभिन्नं कार्यत्वाद्रूपत्वाच्च ॥ ८२ ॥

यत्रोतमेतत्प्रोतं च विश्वमक्षरसंज्ञके। आधारभूतस्सर्वस्य स प्रसीदतु मे हरिः॥ ८३॥
ॐ नमो विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः। यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वसंश्रयः॥ ८४॥
सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः। मत्तस्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने॥ ८५॥
अहमेवाक्षयो नित्यः परमात्माऽऽत्मसंश्रयः। ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवाग्रे तथाऽन्ते च परः पुमान्॥ ८६॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे एकोनविंशतितमोऽध्यायः॥ १९॥

अथ विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

एवं संचिन्तयन्विष्णुमभेदेनात्मनो द्विज। तन्मयत्वमवापाग्र्यं मेने चात्मानमच्युतम्॥ १॥
विसस्मार तदाऽऽत्मानं नान्यत्किञ्चिदजानत। अहमेवाव्ययोऽनन्तः परमात्मेत्यचिन्तयत्॥ २॥
तस्य तद्भावनायोगात्क्षीणपापस्य वै क्रमात्। शुद्धेऽन्तःकरणे विष्णुस्तस्थौ ज्ञानमयोऽच्युतः॥ ३॥

यत्रेति॥ यत्रैतद्विश्वम् ओतं—कुण्ड इव, प्रोतं—सूत्रे मणिगणा इव, * ब्रह्मन् ह विश्वा भूतानि नावीवान्तः समाहिताः * सूत्रे मणिगणा इवेति च॥ ८३॥

ओमिति॥ यत्र सर्वं—स्थितं लीनमिति वा, यतः सर्वमपादानभूताद्भवति, अत एव यः सर्वम्॥ ८४॥

सर्वगत्वादिति॥ सर्वतः—सर्वत्रात्मत्वेन यो वसति। अनादिमध्यान्तमित्यादिविशेषणैरचितः जडाद्यो व्यावृत्तः सच्चिदानन्दस्वरूपः स एवाहमवस्थित इत्यत्र अनन्तस्य सर्वगतत्वं हेतुः॥ ८५॥

अहमेवेति॥ स परमात्मा किमाश्रय इत्यत्राह—आत्मसंश्रय इति॥ न किंचिदाश्रितः, स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः। ननु ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते * यतो वा इमानि * इत्यादिना; तत्कथं मत्त इत्युच्यते? तत्राह—ब्रह्मसंज्ञोऽहमिति। ब्रह्मात्मकत्वादहमेव ब्रह्मसंज्ञः। अग्रे-सृष्टेः प्राक्। अन्ते—प्रलये॥ ८६॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने प्रथमेंऽशे एकोनविंशतितमोऽध्यायः॥ १९॥

अथ विंशोऽध्यायः

विशदविशदतरविशदतमक्रमेण योगकाष्ठां प्राप्त इत्याह एवमिति॥ आत्मनोऽभेदेन—स्वशरीरकत्वेन। विष्णुशब्दः कारणवाची, आत्मशब्दः कार्यभूतस्वप्रकारकविष्णुवाची, तेनाप्यभेदः। तन्मयत्वं—तत्प्राचुर्यम्। अग्र्यम्—उत्कृष्टं, स्वस्य तदात्मकत्ववैशद्यमवाप। अत एवात्मानमच्युतं मेने। तन्मयत्वमवाप्याग्रे इति च पाठः॥१॥

विसस्मारेति॥ अयोगदशायामात्मानमतदात्मकत्वेन भ्रान्त्या वासितं विसस्मार। स्वप्रकाशस्य योगदशायामाविर्भूतस्य च स्वरूपस्य विस्मरणायोगात्; स्वरूपविस्मृतौ तु वामदेवादेः * अहं मनुरभवमित्यादि-वचनवन्मत्तः सर्वमित्यादिवचनं न स्यात्। तर्हि कथमचिन्तयत्तत्राह—अहमेवाव्यय इति॥ २, ३॥

योगप्रभावात्प्रह्लादे जाते विष्णुमयेऽसुरे। चलत्युरगबन्धं तन्मैत्रेय त्रुटितं क्षणात् ॥ ४ ॥
भ्रान्तग्राहगणः सोर्मिर्ययौ क्षोभं महार्णवः। चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५ ॥
स च तं शैलसंघातं दैत्यैर्न्यस्तमथोपरि। उत्क्षिप्य तस्मात्सलिलान्निश्चक्राम महामतिः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा च स जगद्भूयो गगनाद्युपलक्षणम्। प्रह्लादोऽस्मीति सस्मार पुनरात्मानमात्मना ॥ ७ ॥
तुष्टाव च पुनर्धीमाननादिं पुरुषोत्तमम्। एकाग्रमतिरव्यग्रो यतवाक्कायमानसः ॥ ८ ॥

प्रह्लादः—

ॐ नमः परमार्थाय स्थूलसूक्ष्म क्षराक्षर। व्यक्ताव्यक्तकलातीत सकलेश निरञ्जन ॥ ९ ॥
गुणाञ्जन गुणाधार निर्गुणात्मन् गुणस्थित। मूर्तामूर्त महामूर्ते सूक्ष्ममूर्ते स्फुटास्फुट ॥ १० ॥
करालसौम्यरूपात्मन्विद्याविद्यामयाच्युत। सदसद्रूपसद्भाव सदसद्भावभावन ॥ ११ ॥
नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन्निष्प्रपञ्चामलाश्रित। एकानेक नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण ॥ १२ ॥

यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटोऽप्रकाशो यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः।
विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतो नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ १३ ॥

योगप्रभावादिति ॥ विष्णुमये—विष्णुप्रचुरे, योगाचलति सति। उरगबन्धमिति नपुंसकत्वमार्षत्वात्। भावे निष्ठा। उरगबन्धनैरिति वा पाठः। चलत्युरगबन्धमिति च पाठः ॥ ४—६ ॥

दृष्ट्वेति॥ प्रह्लादोऽस्मीति—लोकदृष्ट्या केवलमौपाधिकरूपावच्छिन्नमात्मानं सस्मार, न तु परमात्मरूपतया ॥ ७, ८ ॥

ॐ नम इति ॥ परमार्थाय—अविनाशी परमार्थः। परमार्थार्थेति पाठे अर्थशब्दः प्रयोजनवाची। स्थूलेत्यादि। सूक्ष्ममक्षरमव्यक्तं कारणरूपम्; स्थूलं क्षरं व्यक्तं कार्यरूपम्। पञ्चेन्द्रियाणि पञ्च विषयाः पञ्च भूतानि च कलाः; कलातीतं-मुक्तरूपम्; निरञ्जन-इदं च मुक्तरूपम्। * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति * इति श्रुतेः ॥९॥

गुणाञ्जनेति॥ गुणाञ्जन गुणाधारेति समष्टिरूपं ययेदं धार्यते जगदिति। निर्गुणात्मन् * सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः * इति। गुणस्थित-समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसाविति। मूर्तामूर्त-स्थूलसूक्ष्मप्रपंचरूप। महामूर्ते-विश्वरूपाध्यायोक्तमहामूर्तिः; वैश्वानरमूर्तिर्वा। सूक्ष्ममूर्तिः-व्यूहः। स्फुटो-विभवः। अस्फुटं-पररूपम् ॥ १० ॥

करालेति ॥ करालत्वं संहारादिषु। सौम्यात्मत्वं स्वतः। अविद्या-कर्म, भ्रान्तिज्ञानं वा। सदसद्रूप—भावाभावरूप। सद्भाव—सत्पदार्थ। * ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः * सद्भावे साधुभावे च सत् * इति। वस्तूनां सदसद्भावौ करोति जानातीति वा सदसद्भावभावन ॥ ११ ॥

नित्यानित्येति॥ अनित्यं घटादि, तदपेक्षया नित्यं गगनादि। निष्प्रपञ्च—प्रपञ्चान्निर्गत, प्रपञ्चोत्तीर्णेत्यर्थः। एकानेक—कारणरूपेणैक, कार्यरूपैरनेक ॥ १२ ॥

उपसंहरति य इति ॥ स्थूलत्वात्प्रकटः सूक्ष्मत्वादप्रकाशः। यः स्थूलसूक्ष्मप्रकटाप्रकाश इति च

श्रीपराशरः—

तस्य तच्चेतसो देवः स्तुतिमित्थं प्रकुर्वतः । आविर्बभूव भगवान् पीताम्बरधरो हरिः ॥ १४ ॥

ससंभ्रमस्तमालोक्य समुत्थायाकुलाक्षरम् । नमोऽस्तु विष्णवेत्येतद्व्याजहारासकृद्द्विज ॥ १५ ॥

प्रह्लादः—

देव प्रपन्नार्त्तिहर प्रसादं कुरु केशव । अवलोकनदानेन भूयो मां पालयाच्युत ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुर्वतस्ते प्रसन्नोऽहं भक्तिमव्यभिचारिणीम् । यथाभिलषितो मत्तः प्रह्लाद व्रियतां वरः ॥ १७ ॥

प्रह्लादः—

नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् । तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥ १८ ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ १९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मयि भक्तिस्तवास्त्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति । वरस्तु मत्तः प्रह्लाद व्रियतां यस्तवेप्सितः ॥२०॥

प्रह्लादः—

मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत्संस्तुतावुद्यते तव । मत्पितुस्तत्कृतं पापं देव तस्य प्रणश्यतु ॥ २१ ॥

शस्त्राणि पातितान्यङ्गे क्षिप्तो यच्चाग्निसंहतौ । दंशितश्चोरगैर्दत्तं यद्विषं मम भोजने ॥ २२ ॥

बद्ध्वा समुद्रे यत्क्षिप्तो यच्चितोऽस्मि शिलोच्चयैः ।
अन्यानि चाप्यसाधूनि यानि पित्रा कृतानि मे ॥ २३ ॥

त्वयि भक्तिमतो द्वेषादघं तत्संभवं च यत् । त्वत्प्रसादात्प्रभो सद्यस्तेन मुच्यतु मे पिता ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रह्लाद सर्वमेतत्ते मत्प्रसादाद्भविष्यति । अन्यं च ते वरं दद्मि व्रियतामसुरात्मज ॥ २५ ॥

प्रह्लादः—

कृतकृत्योऽस्मि भगवन्वरेणानेन यत्त्वयि । भवित्री त्वत्प्रसादेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ २६ ॥

पाठः । सर्वभूतः—स्वेतरसर्ववस्तुशरीरः । न च सर्वभूतः—स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणः । अविषमहेतुः—सृज्यकर्मसापेक्षत्वात् स्वतो विषमसृष्टेरहेतुः ॥ १३—२० ॥

मयीति ॥ मयि द्वेषानुबन्ध इत्यसह्यापचारः, मत्पितुरिति क्षमाहेतुः ॥ २१ ॥

शस्त्राणीति ॥ त्वयि भक्तिमतो द्वेषादित्यस्य शस्त्राणि पातितानीत्यादिना संबन्धः । तत्संभवं—शस्त्रपातादिना संभवम् । अयं भागवतापचारः ॥ २२—२९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि ॥२७॥

श्रीभगवानुवाच—

यथा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम् । तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणं परमाप्स्यसि ॥ २८ ॥

श्रीपराशर:—

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे विष्णुस्तस्य मैत्रेय पश्यतः । स चापि पुनरागम्य ववन्दे चरणौ पितुः ॥ २९ ॥
तं पिता मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च पीडितम् । जीवसीत्याह वत्सेति बाष्पार्द्रनयनो द्विज ॥ ३० ॥
प्रीतिमांश्चाभवत्तस्मिन्ननुतापी महासुरः । गुरुपित्रोश्चकारैवं शुश्रूषां सोऽपि धर्मवित् ॥ ३१ ॥
पितर्युपरतिं नीते नरसिंहस्वरूपिणा । विष्णुना सोऽपि दैत्यानां मैत्रेयाभूत्पतिस्ततः ॥ ३२ ॥
ततो राज्यद्युतिं प्राप्य कर्मशुद्धिकरीं द्विज । पुत्रपौत्रांश्च सुबहूनवाप्यैश्वर्यमेव च ॥ ३३ ॥
क्षीणाधिकारः स यदा पुण्यपापविवर्जितः । तदा स भगवद्ध्यानात्परं निर्वाणमाप्तवान् ॥ ३४ ॥
एवंप्रभावो दैत्योऽसौ मैत्रेयासीन्महामतिः । प्रह्लादो भगवद्भक्तो यं त्वं मामनुपृच्छसि ॥ ३५ ॥
यस्त्वेतच्चरितं तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः । शृणोति तस्य पापानि सद्यो गच्छन्ति संक्षयम् ॥३६॥
अहोरात्रकृतं पापं प्रह्लादचरितं नरः । शृण्वन् पठंश्च मैत्रेय व्यपोहति न संशयः ॥ ३७ ॥
पौर्णमास्याममावस्यामष्टम्यामथवा पठन् । द्वादश्यां वा तदाप्नोति गोप्रदानफलं (नरः) द्विज ॥३८॥
प्रह्लादं सकलापत्सु यथा रक्षितवान्हरिः । तथा रक्षति यस्तस्य शृणोति चरितं सदा ॥ ३९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशर:—

प्रह्लादपुत्र आयुष्मान्छिबिर्बाष्कल एव च । विरोचनस्तु प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् ॥ १ ॥
बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठं महामुने । हिरण्याक्षसुताश्चासन्सर्व एव महाबलाः ॥ २ ॥
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभो महाबाहुः कालनाभस्तथाऽपरः ॥ ३ ॥
अभवन्दनुपुत्राश्च द्विमूर्द्धा शंबरस्तथा । अयोमुखः शंकुशिराः कपिलः शंकरस्तथा ॥ ४ ॥
एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः । स्वर्भानुर्वृषपर्वा च पुलोमा च महाबलः ॥ ५ ॥
एते दनोः सुताः ख्याता विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ६ ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः

शिष्टानां काश्यपपत्नीणां वंशानाह—अभवन्निति ॥ १-६ ॥

स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । उपदानवी हयशिराः प्रख्याता वरकन्यकाः ॥ ७ ॥
वैश्वानरसुते चोभे पुलोमा कालका तथा । उभे सुते महाभागे मरीचेस्तु परिग्रहः ॥ ८ ॥
ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवसत्तमाः । पौलोमाः कालकेयाश्च मरीचितनयास्स्मृताः ॥ ९ ॥
ततोऽपरे महावीर्या दारुणास्त्वतिनिर्घृणाः । सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा ॥ १० ॥
त्र्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ॥ ११ ॥
अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । स्वर्भानुश्च महावीर्यो वक्त्रयोधी महासुरः ॥ १२ ॥
एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्धनाः । एतेषां पुत्रपौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३ ॥
प्रह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले । समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मनः ॥ १४ ॥

षट् सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः ।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका ॥ १५ ॥

शुकी शुकानजनयदुलूकप्रत्युलूककान् । श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्गृध्रांश्च गृध्रकी ॥ १६ ॥
शुच्यौदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु व्यजायत । अश्वानुष्ट्रान्गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्त्तितः ॥ १७ ॥
विनतायास्तु द्वौ पुत्रौ विख्यातौ गरुडारुणौ । सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः पन्नगाशनः ॥ १८ ॥
सुरसायां सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम् । अनेकशिरसां ब्रह्मन् खेचराणां महात्मनाम् ॥ १९ ॥
काद्रवेयास्तु बलिनः सहस्रममितौजसः । सुपर्णवशगा ब्रह्मन् जज्ञिरे नैकमस्तकाः ॥ २० ॥
तेषां प्रधानभूतास्तु शेषवासुकितक्षकाः । शंखश्वेतौ महापद्मः कम्बलाश्वतरौ तथा ॥ २१ ॥
एलापुत्रस्तथा कर्णः कर्कोटकधनञ्जयौ । एते चान्ये च बहवो दन्दशूका विषोल्बणाः ॥ २२ ॥
गणं क्रोधवशं विद्धि तस्याः सर्वे च दंष्ट्रिणः । स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च दारुणाः पिशिताशनाः ॥२३॥
क्रोधा तु जनयामास पिशाचांश्च महाबलान् । गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिषीस्तथा ।
इरा वृक्षलतावल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ॥ २४ ॥
(वषा) खसा तु यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा । अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वान्समजीजनत् ॥ २५ ॥

स्वर्भानोरिति ॥ श्रीहरिवंशे दनुपुत्रशते उपदानववैश्वानरावुक्तौ । हयशिरा इति उपदानव्या उपदानवदुहितुर्नाम । हस्तिशिरा इति च पाठः । उपदानवीत्यत्र वृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥

वैश्वानर इति ॥ मरीचिः—काश्यपो दानवविशेषो वा ॥ ८—१५ ॥

शुकीति ॥ उलूकः कौशिकः, प्रत्युलूकः काकः, भासी भासांश्च ॥ १६—२१ ॥

एलापुत्र इति ॥ एते काद्रवेयाः सौरसेयाश्च अन्ये बहवः दन्दशूकाः विषोल्बणाः ॥ २२ ॥

गणमिति ॥ ते च सर्वे सर्पा दंष्ट्रिणः । तत्र काद्रवेयसौरसेयेभ्योऽन्यान् सर्पान्मांसादान् स्थलजान् पक्षिणश्च जलजान् दारुणांश्च क्रोधवशं गणं क्रोधवशाया वंशं विद्धि। क्रोधवशो गणस्त्रिधा * बलो गणात्क्रोधवशादहीन्द्रः * इति भागवतोक्तेः । * रक्षोगणं क्रोधवशा स्वनामानमजीजनत् * इति मात्स्योक्तेश्च ॥ २३—२७॥

एते काश्यपदायादाः कीर्त्तिताः स्थाणुजङ्गमाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६ ॥
एष मन्वन्तरे सर्गो ब्रह्मन्स्वारोचिषे स्मृतः ॥ २७ ॥
वैवस्वते च महति वारुणे वितते क्रतौ । जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥ २८ ॥
पूर्वं यत्र तु सप्तर्षीनुत्पन्नानेव मानसान् । पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ।
गन्धर्वभोगिदेवानां दानवानां च सत्तम ॥ २९ ॥
दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास काश्यपम् । तया चाराधितः सम्यक्काश्यपस्तपतां वरः ॥ ३० ॥
वरेण च्छन्दयामास सा च वव्रे ततो वरम् । पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ॥ ३१ ॥
स च तस्यै वरं प्रादाद्भार्यायै मुनिसत्तमः । दत्त्वा च वरमव्यग्रः काश्यपस्तामुवाच ह ॥ ३२ ॥
शक्रं पुत्रो निहन्ता ते यदि गर्भं शरच्छतम् । समाहिताऽतिप्रयता शौचिनी धारयिष्यसि ॥ ३३ ॥
इत्येवमुक्त्वा तां देवीं संगतः कश्यपो मुनिः । दधार सा च तं गर्भं सम्यक्शौचसमन्विता ॥ ३४ ॥
गर्भमात्मवधार्थाय ज्ञात्वा तं मघवानपि । शुश्रूषुस्तामथागच्छद्विनयादमराधिपः ॥ ३५ ॥
तस्याश्चैवान्तरप्रेप्सुरतिष्ठत्पाकशासनः । ऊने वर्षशते चास्या ददर्शान्तरमात्मवान् ॥ ३६ ॥
अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् ।
निद्रां चाहारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ॥ ३७ ॥
वज्रपाणिर्महागर्भं चिच्छेदाथ स सप्तधा । स पाट्यमानो वज्रेण प्ररुरोदातिदारुणम् ॥ ३८ ॥
मा रोदीरिति तं शक्रः पुनःपुनरभाषत । सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिंद्रः कुपितः पुनः ॥ ३९ ॥
एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणाद्रिविदारिणा । मरुतो नाम देवास्ते बभूवुरतिवेगिनः ॥ ४० ॥
यदुक्तं वै मघवता तेनैव मरुतोऽभवन् । देवा एकोनपञ्चाशत्सहाया वज्रपाणिनः ॥ ४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ वैवस्वतमन्वन्तरे प्रजासर्ग उच्यत इत्याह—वैवस्वत इति ॥ २८ ॥

पूर्वमित्यादि ॥ गन्धर्वादीनां पूर्वमुत्पन्नान् प्राङ्मन्वन्तरस्थान्सप्तर्षीनेव वर्तमानवारुणयज्ञाविच्छेदाय यत्र मन्वन्तरे प्रजासर्गार्थं पुत्रत्वे कल्पयामास तत्र प्रजासर्ग उच्यत इति पूर्वेणान्वयः । पितृत्वे कल्पयामासेति पाठे गन्धर्वादीनां पितृत्वे—स्रष्टृत्व इत्यर्थः ॥ २९, ३० ॥ वरेणेत्यादि ॥ वरं ददामीत्याश्वासितवान् ॥ ३१-३२ ॥

शक्रमिति ॥ शौचिनी—मात्स्योक्तशौचवती । तत्र ह्युक्तम् * सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि । न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥ वर्जयेत्कलहं लोके गात्रभङ्गं तथैव च । नोन्मुक्तकेशी तिष्ठेच्च नाशुचिः स्यात्कदाचन ॥ इति ॥ शुचिनी धारयिष्यसि-इति च पाठः ॥ ३३—३५ ॥

तस्याश्चेति ॥ ऊने—असमाप्तकाले ॥ ३६—४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

यदाऽभिषिक्तस्स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः । ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥ १ ॥
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः । सोमं राज्ये न्यधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥ २ ॥
राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा । आदित्यानां पतिं विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥ ३ ॥
प्रजापतीनां दक्षं तु वासवं मरुतामपि । दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमधिपं ददौ ॥ ४ ॥
पितॄणां धर्मराजानं यमं राज्येऽभ्यषेचयत् । ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥ ५ ॥
पतत्रिणां च गरुडं (नागानामपि वासुकिम्) देवानामपि वासवम् ।
उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभं तु गवामपि ॥ ६ ॥
मृगाणां चैव सर्वेषां राज्ये सिंहं ददौ प्रभुः । शेषं तु दन्दशूकानामकरोत्पतिमव्ययः ॥ ७ ॥
हिमालयं स्थावराणां मुनीनां कपिलं मुनिम् । नखिनां दंष्ट्रिणां चैव मृगाणां व्याघ्रमीश्वरम् ॥८॥
वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवाभ्यषेचयत् । एवमेवान्यजातीनां प्राधान्येनाकरोत्प्रभून् ॥ ९ ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् । प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥ १० ॥
पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः । दिशापालं सुधन्वानं सुतं वै सोऽभ्यषेचयत् ॥ ११ ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः । पुत्रं शंखपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १२ ॥
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् । केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १३ ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः । उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानमभ्यषेचयत् ॥ १४ ॥
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा (सकानना) सपत्तना । यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः परिपाल्यते ॥ १५ ॥
एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः । विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम ॥ १६ ॥
ये भविष्यन्ति ये भूताः सर्वभूतेश्वरा द्विज । ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः ॥ १७ ॥

ये तु देवाधिपतयो ये च दैत्याधिपास्तथा ।
दानवानां च ये नाथा ये नाथाः पिशिताशिनाम् ॥ १८ ॥

अथ द्वाविंशोध्यायः

अथ पितामहः पृथोरभिषेकोत्तरं पूर्वसृष्टानामाधिपत्यविभागं तत्तन्मर्यादास्थापनार्थमकरोदित्याह—यदेति ॥ ततः कालादारभ्य ॥ १ ॥

नक्षत्रेति ॥ राज्ये—आधिपत्ये ॥ २ ॥ राज्ञामिति ॥ विष्णुम्—इन्द्रानुजम् ॥ ३-१५ ॥

पशूनां ये च पतयः पतयो ये च पक्षिणाम् । मनुष्याणां च पतयो नागानामधिपाश्च ये ॥ १९ ॥
वृक्षाणां पर्वतानां च ग्रहाणां चापि येऽधिपाः । अतीता वर्त्तमानाश्च ये भविष्यन्ति चापरे ।
ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः ॥ २० ॥
न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् । स्थितं स्थितौ महाप्राज्ञ भवत्यन्यस्य कस्यचित् ॥ २१ ॥
सृजत्येष जगत्सृष्टौ स्थितौ पाति सनातनः । हन्ति चैवान्तकत्वेन रजस्सत्त्वादिसंश्रयः ॥ २२ ॥
चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ । प्रलयं च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः ॥ २३ ॥
एकेनांशेन ब्रह्माऽसौ भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान् । मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानां चान्यभागतः ॥ २४ ॥
कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः । इत्थं चतुर्द्धा संसृष्टौ वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः ॥ २५ ॥
एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् । मन्वादिरूपश्चान्येन कालरूपोऽपरेण च ॥ २६ ॥
सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम् । सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः । रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥ २८ ॥
अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते । कालस्वरूपो भागोऽन्यस्सर्वभूतानि चापरः ॥ २९ ॥
विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्द्धैवं महात्मनः । विभागकल्पना ब्रह्मन् कथ्यते सार्वकालिकी ॥ ३० ॥
ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः । विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥ ३१ ॥
विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज । स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥ ३२ ॥
रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः । चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥ ३३ ॥
जगदादौ तथा मध्ये सृष्टिराप्रलयाद्द्विज । धात्रा मरीचिमिश्रैश्च क्रियते जन्तुभिस्तथा ॥ ३४ ॥
ब्रह्मा सृजत्यादिकाले मरीचिप्रमुखास्ततः । उत्पादयन्त्यपत्यानि जन्तवश्च प्रतिक्षणम् ॥ ३५ ॥
कालेन न विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादको द्विज । न प्रजापतयः सर्वे न चैवाखिलजन्तवः ॥ ३६ ॥
एवमेव विभागोऽयं स्थितावप्युपदिश्यते । चतुर्धा तस्य देवस्य मैत्रेय प्रलये तथा ॥ ३७ ॥

एत इति ॥ ये चान्ये—काश्यपाद्याः ॥ १६—२० ॥ नहीति ॥ पालनसामर्थ्ये सर्वेश्वरत्वं हेतुः ॥ २१ ॥

पालनवत्सृष्टिसंहारयोरपि तस्यैव सामर्थ्यमित्याह —सृजतीति ॥ २२, २३ ॥

एकेनेति ॥ अव्यक्तमूर्तिमान्—अव्यक्तस्वरूपः । मरीचिमिश्राः—मरीचिसहिताः ॥ २४ ॥

काल इति ॥ रजो गुणो यस्य स रजोगुणः ॥ २५—२९ ॥

विनाशमिति ॥ सार्वकालिकी—प्रतिकल्पभाविनी ॥ ३०—३७ ॥

यत्किञ्चित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज। तस्य सृज्यस्य संभूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ॥ ३८ ॥
हन्ति यावच्च यत्किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्। जनार्दनस्य तद्रौद्रं मैत्रेयान्तकरं वपुः ॥ ३९ ॥
एवमेष जगत्स्रष्टा जगत्पाता तथा जगत्। जगद्भक्षयिता देवः समस्तस्य जनार्दनः ॥ ४० ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकालेषु त्रिधैवं संप्रवर्तते। गुणप्रवृत्त्या परमं पदं तस्यागुणं महत् ॥ ४१ ॥
तच्च ज्ञानमयं व्यापि स्वसंवेद्यम(नू)नौपमम्। चतुष्प्रकारं तदपि स्वरूपं परमात्मनः ॥ ४२ ॥

मैत्रेयः—

चतुष्प्रकारतां तस्य (ज्ञान) ब्रह्मभूतस्य वै मुने। ममाचक्ष्व यथान्यायं यदुक्तं परमं पदम् ॥ ४३ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय कारणं प्रोक्तं साधनं सर्ववस्तुषु। साध्यं च वस्त्वभिमतं यत्साधयितुमात्मनः ॥ ४४ ॥
योगिनो मुक्तिकामस्य प्राणायामादि साधनम्। साध्यं च परमं ब्रह्म पुनर्नावर्त्तते यतः ॥ ४५ ॥
साधनालम्बनं ज्ञानं मुक्तये योगिनां हि यत्। स भेदः प्रथमस्तस्य ब्रह्मभूतस्य वै मुने ॥ ४६ ॥
युञ्जतः क्लेशमुक्त्यर्थं साध्यं यद्ब्रह्म योगिनः। तदालम्बनविज्ञानं द्वितीयोंऽशो महामुने ॥ ४७ ॥
उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोर्हि यत्। विज्ञानमद्वैतमयं तद्भागोऽन्यो मयोदितः ॥ ४८ ॥

एतदुक्तं भवतीत्याह—यत्किञ्चिदिति ॥ संभूताविति निमित्तसप्तमी। कार्योत्पत्तिनिमित्तं हि कारणाधिष्ठानेन हरेस्तत्तत्तनुत्वम् ॥ ३८, ३९ ॥ एवमिति ॥ समस्तस्य देवो जनार्दन इत्यन्वयः ॥ ४० ॥

त्रिगुणवश्यं रूपं निगमयति सृष्टिस्थितीत्यारभ्य गुणप्रवृत्त्येत्यन्तेन। सृष्टीति। सृष्ट्यादिकालेषु गुणप्रवृत्त्या त्रिधाभूतः, एवमुक्तप्रकारेण चतुर्भेदो वर्तते। परममित्यादि। परमं—विरिञ्चादिपदात्। अगुणं—गुणमयप्रकृतिवियुक्तम्। महत्—अव्यक्तात्। सर्गस्थित्यन्तकालेष्विति च पाठः ॥ ४१ ॥

तच्चेति ॥ ज्ञानमयं—ज्ञानप्रचुरम्। व्यापि—ज्ञानेन। स्वसंवेद्यं—स्वयंप्रकाशम्। एवंभूतं यत्पदम्। पद्यत इति पदं मुक्तस्वरूपम्। तच्च चतुष्प्रकारम्। तदपि तस्य परमात्मनः स्वरूपमित्यन्वयः। अत्र स्वरूपशब्दो रूपवचनः। स्वं रूपं हि स्वरूपम ॥ ४२, ४३ ॥

तस्य चातुर्विध्यं दर्शयितुमुपक्रमते मैत्रेयेत्यादिभिः। मैत्रेयेति ॥ यत्कारणं तत्साधनम्; यत्साधयितुमभिमतं तत्साध्यम् ॥ ४४ ॥

योगिन इति ॥ परमं ब्रह्म—मुक्तस्वरूपम्; * सर्वब्रह्ममयो हरिरिति वचनात् प्रकृतिपुरुषयोरपि ब्रह्मत्वम्। तदपेक्षया मुक्तस्वरूपस्य परमब्रह्मत्वम ॥ ४५ ॥

साधनालम्बनमिति॥ साधनालम्बनं ज्ञानं—योगशास्त्रजन्यम् प्राणायामादिसाधनविषयं ज्ञानम्; स प्रथमो भेदः ॥ ४६ ॥ युञ्जत इति ॥ तदालम्बनविज्ञानं—सांख्यजन्यं प्रकृतिविविक्तात्मविषयं विशिष्टज्ञानम् ॥ ४७ ॥

उभयोरित्यादि ॥ अविभागेन—संयोगेन, साध्यसाधनभावसंबन्धेन। अद्वैतमयं—देवमनुष्यादिद्वैतरहितात्मविषयतया तत्प्रचुरं, विज्ञानं—ध्यानम् ॥ ४८ ॥

ज्ञानत्रयस्य चैतस्य विशेषो यो महामुने । तन्निराकरणद्वारदर्शितात्मस्वरूपवत् ॥ ४९ ॥
निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम् । आत्मसंबोधविषयं सत्तामात्रमलक्षणम् ॥ ५० ॥
प्रशान्तमभयं शुद्धं दुर्विभाव्यमसंश्रयम् । विष्णोर्ज्ञानमयस्योक्तं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ५१ ॥
तत्र ज्ञाननिरोधेन योगिनो यान्ति ये लयम् । संसारकर्षणोप्तौ ते यान्ति निर्बीजतां द्विज ॥ ५२ ॥
एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् । समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥ ५३ ॥
तद्ब्रह्म परमं योगी यतो नावर्त्तते पुनः । (अपुण्यपुण्यो परमः क्षीणक्लेशोऽतिनिर्मलः ।)
श्रयत्यपुण्योपरमे क्षीणक्लेशोऽतिनिर्मले ॥ ५४ ॥
द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्त्तं चामूर्तमेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते ॥ ५५ ॥
अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् । एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।
परस्य ब्रह्मणश्शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥ ५६ ॥

ज्ञानत्रयस्येति ॥ उक्तस्य ज्ञानत्रयस्य साधनज्ञानत्वादिरूपतो यो विशेषस्तस्य निराकरणम्—अपरामर्शः यस्य द्वारं दर्शितात्मस्वरूपवत् तत् आत्मावलोकनरूपज्ञानं चतुर्थो भाग इत्यनुषङ्गः ॥ ४९ ॥

विनिष्पन्नसमाधेरितरपरामर्शस्यात्मावलोकनविरोधित्वात्तन्निराकरणं द्वारमित्युक्तम् । दर्शितात्मस्वरूपवदित्युक्तस्यात्मावलोकनस्य विषयमात्मस्वरूपं दर्शयति । निर्व्यापारमिति । निर्व्यापारं-साधनानुष्ठानरहितम् । अनाख्येयं-रूपवर्णादीनामगोचरस्वरूपम् । व्याप्तिमात्रम्—मात्रशब्दोऽवधारणे, व्याप्तमेव ; असंकुचितमित्यर्थः । अनुपममेवानूपमम् । अनौपममिति च पाठः । आत्मसंबोधविषयं—स्वज्ञानगम्यम् । सत्तामात्रम्—अपक्षयादिरहितं सत्त्वैकगुणकम् । अलक्षणं—स्त्रीत्वादिरहितम् ; लिङ्गजन्यज्ञानागम्यमिति वा ॥ ५० ॥

प्रशान्तमिति ॥ प्रशान्तम्—अशनायादिषड्ऊर्मिरहितम् । शुद्धं—कर्मरहितम् । दुर्विभाव्यम्—अरूपादिमत्वात्, अतर्क्यमिति वा । विष्णो रूपं ब्रह्मसंज्ञितं तज्ज्ञानमेवमुक्तम् ॥ ५१ ॥ आत्मयोगिनामन्तिमप्रत्ययेनावश्यं भाव्यम्, अन्यथा पुनरावृत्तिरित्याह—तत्रेति ॥ तत्र निर्व्यापारमित्यादिनोक्ते निजस्वरूपे अन्यज्ञाननिरोधेन अन्तिमप्रत्ययबलाद्ये लयम्—उपाधिवियोगं यान्ति, आविर्भूतस्वरूपा भवन्तीत्यर्थः । कृष्यत इति कर्षणं केदारः । संसारकेदारे उप्तौ—सस्यावापे, वितुषव्रीहिवद्बीजतां यान्ति ॥ ५२ ॥

अथ भगवत्स्वरूपमाह—एवमित्यादिना ॥ एवमिति । मुक्तस्योक्तं निर्व्यापारत्वाद्यतिदिश्यते * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति * इत्यादिश्रुतेः । अस्य नित्यशुद्धत्वसर्वात्मत्वपूर्णत्वहेयराहित्यानि प्रकृतिबद्धमुक्तेभ्यो विशेषः ॥ ५३ ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ योगी—भगवद्योगी ॥ अस्याप्यन्तिमप्रत्ययबलेन भगवति लीनस्यापुनरावृत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ५४ ॥

ब्रह्मणः पूर्वोक्तं रूपद्वयं प्रपञ्चयति द्वे रूपे इति ॥ मूर्तम्—सशरीरं ब्रह्मादिजीवजातम् । अमूर्त्तम्—अशरीरं मुक्तरूपम् । अत एवाक्षरं सर्वभूतेष्ववस्थितम् * दारुण्यग्निः * स चानन्त्याय कल्पते * इत्यादेः ॥ ५५ ॥

अक्षरमिति ॥ इदं शक्तिरूपद्वयं परब्रह्मणः शक्तिरिति चोच्यते इत्याह—एकदेशेति ॥ अत्र एकदेशस्थितस्य विस्तारिणीति (विशेषणाभ्यां) पदद्वयेन प्रभाप्रभावतोर्वैलक्षण्यं दर्शितम् । अनेन परस्माद्ब्रह्मणो प्रभारूपस्य जगतो वैलक्षण्यं (सिद्धम्) सूचितम् । भाष्यकारेण * प्रकाशादिवत्तु नैवं परः * इत्यस्मिन्सूत्रे प्रभाप्रभावतोरर्थान्तरत्वं समर्थितम् । अत्र जगच्छब्देनाचिद्विशिष्टस्य जीवस्य मुक्तस्य च ग्रहणम् ॥ ५६ ॥

तत्राप्यासन्नदूरत्वाद्बहुत्वस्वल्पतामयः। ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तेस्तद्वन्मैत्रेय विद्यते ॥ ५७ ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशक्तयः। ततश्च देवा मैत्रेय न्यूना दक्षादयस्ततः ॥ ५८ ॥
ततो मनुष्याः पशवो मृगपक्षिसरीसृपाः। न्यूना न्यूनतराश्चैव वृक्षगुल्मादयस्तथा ॥ ५९ ॥
तदेतदक्षरं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम्। आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ ६० ॥
सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम्। मूर्त्तं यद्योगिभिः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥ ६१ ॥
सालम्बनो महायोगः सबीजो यत्र संस्थितः। मनस्यव्याहते सम्यग्युञ्जतां जायते मुने ॥ ६२ ॥
स परस्सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरम्। मूर्त्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्ममयो हरिः ॥ ६३ ॥
यत्र सर्वमिदं प्रोतमोतं चैवाखिलं जगत्। ततो जातं जगत्यस्मिन्स जगच्चाखिलं मुने ॥ ६४ ॥
क्षराक्षरमयो विष्णुर्बिभर्त्यखिलमीश्वरः। पुरुषाव्याकृतमयं भूषणास्त्रस्वरूपवत् ॥ ६५ ॥

मैत्रेयः—

भूषणास्त्रस्वरूपस्थं यदेतदखिलं जगत्। बिभर्ति भगवान्विष्णु स्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६६ ॥

श्रीपराशरः—

नमस्कृत्वाऽप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे। कथयामि यथाऽऽख्यातं वसिष्ठेन ममाभवत् ॥ ६७ ॥

शक्तिभूतस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य जगतो ज्ञानादिषु तारतम्यमस्तीत्याह—तत्रेति। तत्र—दृष्टान्तेऽग्नौ, तच्छक्तेः—ब्रह्मणः शक्ते जगतः ज्ञानादेर्बहुत्वस्वल्पतामयो भेदो विद्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मेति॥ ब्रह्मशिवयोः शरीरत्वेन शक्तित्वम्। विष्णोः स्वांशावतारत्वस्वरूपेणैव। ततः—तेभ्यो देवाः ज्ञानशक्त्यादिना न्यूनाः। एषामेतज्ज्ञानादेस्तारतम्यं कर्मरूपावरणाल्पत्वबहुत्वकृतं, न तु स्वरूपकृतम् ॥ ५८,५९ ॥

उक्तं जगद्रूपं निगमयति तदेतदिति॥ तदेतदक्षयमिति च पाठः। अक्षयम्—* अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं चापि विद्यते * इति जीवानामसंख्येयत्वं वक्ष्यति। अतः प्रतिसर्गमन्यूनम्। नित्यं—सत्कार्यत्वात्। * अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः * इति वचनात्प्रवाहरूपेण च नित्यम्; आविर्भावतिरोभावौ—सङ्कोचविकासौ, तावेव जन्मनाशौ ॥ ६० ॥

अथ विलक्षणं रूपान्तरं वक्तुं मूर्त्तामूर्त्तभेदेनोक्तं शक्तिशब्दवाच्यं रूपद्वयमुपसंहरति—सर्वशक्तिमयो विष्णुरिति ॥ तदेव रूपान्तरमाह—स्वरूपमित्यारभ्य जायते मुने इत्यन्तेन। स्वरूपं—रूपं, योगारम्भेषु—समाध्युपक्रमभूतासु चतुर्विधासु धारणासु ध्याने च ॥ ६१ ॥

सालम्बन इति ॥ सालम्बनो मूर्तविषयत्वात्। महायोगः—अस्त्रभूषणाङ्गविशिष्टदिव्यरूपविषयं चतुर्विधधारणाजन्यं ध्यानम्। सबीजः—समंत्रानुसन्धानः। स च निर्बीजयोगाख्यसमाधेरनन्तरः। यत्र—रूपे॥६२॥

स पर इति ॥ सः—विष्णुः सर्वासां रूपत्वेनोक्तानां शक्तीनां परः—उत्कृष्टः। यदेतत्स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरमित्युक्तं ब्रह्मशब्दवाच्यं रूपं तत् ब्रह्मणः—विष्णोः समनन्तरम्—अन्तरङ्गमित्याह—ब्रह्मणः समनन्तरमिति। एतानि त्रीण्यपि रूपाणि ब्रह्मशब्दवाच्यानि; तन्मयो हरिरित्याह—सर्वब्रह्ममयो हरिरिति ॥ ६३ ॥

यत्रेति। यत्र—हरौ। तत्र सर्वमिति च पाठः। शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६४ ॥

क्षराक्षरमय इति ॥ क्षराक्षररूपे पूर्वमुक्ते। भूषणास्त्रस्वरूपवदिति भूषणास्त्रस्वरूपेण युक्तम्। सूक्ष्मरूपेण तदत्तधिदेवताभूतभूषणास्त्रस्वरूपस्थं पुरुषाव्याकृतादिमयम् अखिलं बिभर्तीत्यर्थः ॥ ६५—६७ ॥

आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् । बिभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान्हरिः ॥ ६८ ॥
श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्तेन समाश्रितम् । प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥ ६९ ॥
भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधाऽहङ्कारमीश्वरः । बिभर्त्ति शंखरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥ ७० ॥
चलस्वरूपमत्यन्तं जवेनान्तरितानिलम् । चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम् ॥ ७१ ॥
पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः । सा भूतहेतुसंघातो भूतमाला च वै द्विज ॥ ७२ ॥
यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै । शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥ ७३ ॥
बिभर्ति यच्चासिवरमच्युतोऽत्यन्तनिर्मलम् । विद्यामयं तु तज्ज्ञानमविद्याकोशसंस्थितम् ॥ ७४ ॥
इत्थं पुमान्प्रधानं च बुद्ध्यहङ्कारमेव च । भूतानि च हृषीकेशे मनस्सर्वेन्द्रियाणि च ।
विद्याविद्ये च मैत्रेय सर्वमेतत्समाश्रितम् ॥ ७५ ॥
अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः । बिभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥ ७६ ॥

प्रथममात्मनोऽभिमान्यधिदैवतमाह—आत्मानमिति । * यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः * इत्यादिश्लोकेनात्मनो मणिसाम्यमुक्तम् । सूत्रकारेणापि * गुणाद्वाऽऽलोकवदित्युक्तम्; तेन तद्रूपेण तद्धारणं युक्तम् । आत्मानमित्येकवचनं जात्यभिप्रायं समष्ट्यभिप्रायं वा ॥ ६८ ॥

श्रीवत्सेति ॥ श्रीवत्सो रोमावर्तविशेषः, * श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमावर्तेन राजते * इति हरिवंशोक्तेः । स च लक्ष्मीनिवासस्थानम् अमृतमयत्वात्सर्वप्ररोहहेतुः । प्रधानं—प्रधानाभिमानी । गदाबुद्ध्योः स्थिरत्वेन साम्यम् ॥ ६९ ॥ भूतादिमिति ॥ शब्दगुणहेतुः शंखः शब्दादिरूपभूतकारणाहंकाराभिमानी ॥ ७० ॥

चलस्वरूपमिति ॥ मनसोऽपि शीघ्रतरत्वात्सुदर्शनस्य तन्नियन्तृत्वम् ॥ ७१ ॥

पञ्चरूपेति ॥ पंचरूपा—मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्रसवर्णा । भूतहेतुसंघातः—तन्मात्रसमुदायः । भूतमाला च—महाभूतावलिश्च, सूक्ष्मस्थूलभूतमयीत्यर्थः । भूतहेतुसंघातभूतमालेति पाठे तन्मात्रसंघातः तदुद्भूतभूतमाला चेत्यर्थः । कृष्णशुक्ललोहितपीतश्यामाः पृथिव्यादय इति, भूतमालायाश्च पाञ्चरूप्यम् ॥ ७२ ॥

यानीति ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु प्रेर्यमाणत्वाच्छरसाम्यम् ॥ ७३ ॥

बिभर्तीति ॥ असिवद्ब्रह्मविद्यायाः संसारच्छेदकत्वम्; तदसिरत्नं विद्यामयं—विद्यामयज्ञानाधिदैवतमित्यर्थः । (असिर्विद्यारूपमित्यर्थः ।) अविद्या—अज्ञानं, तस्यात्मतिरोधायकत्वाच्चर्मसाम्यम् ॥ ७४ ॥

उक्तमर्थं निगमयति इत्थमिति । उक्तार्थेऽभियुक्तवचनम्—* भास्वरं दिव्यवपुषमास्पदं चाखिलात्मनाम् ॥ कौस्तुभं पुरतो विष्णोर्भास्कराभमनुस्मरेत् ॥ प्रधानतत्त्वस्याधारं स्वमन्त्रेणातिसुन्दरम् । श्रीवत्सं पुरतो विष्णोर्हेमप्रभमनुस्मरेत् ॥ देवस्य दक्षिणे पार्श्वे हेतिराजं सुदर्शनम् । चलस्वरूपमत्युग्रं मनस्तत्त्वाधिदैवतम् ॥ यां वदन्ति पुराणज्ञा भूतमालां मनीषिणः । आधारभूतां भूतानाम् * इत्यादि ॥ ७५ ॥

अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपमिति ॥ उक्तप्रकाराणामस्त्रभूषणानां संस्थानम्—आस्पदं स्वरूपं—विग्रहम् रूपवर्जितः—कर्मनिमित्तप्राकृतरूपरहितः मायारूपः—अनन्ताश्चर्यरूपः श्रेयसे—दर्शनानुस्मरणनामसंकीर्तनादिना जगतोऽभ्युदयाय धर्मसंस्थापनार्थं च । यथा वक्ष्यति * समस्ताश्शक्तयश्चैता इत्यारभ्य * न सा कर्मनिमित्तजेत्यन्तेन । * न ते रूपं न चाकार इत्यादि च ॥ ७६ ॥